

**A FEGYVERGYÁR TÖRTÉNETE
1891—1948**

**I. A NAGYIPARI FEGYVERGYÁRTÁS KEZDETEI MAGYARORSZÁGON,
A FEGYVER- ÉS GÉPGYÁR RT. MEGALAKULÁSA**

A magyarországi nagyipari fegyvergyártás kezdetei visszanyúlnak az 1848/1849. évi szabadságharc koráig. Ismeretes, hogy ekkor a fővárosban működő Pesti Hengermalom gépműhelyéből átalakított és államosított fegyvergyárat a Debrecenbe menekülő magyar kormány áttelepítette Nagyváradra. Az áttelepített fegyvergyár munkásainak hősi erőfeszítései tették lehetővé — többek közt — a honvéd hadsereg korszerű felszerelését és az 1849. év tavaszán kibontakozó diadalmas katonai ellentámadást.¹ A szabadságharc leverése hosszú időre lehetetlenné tette az önálló nemzeti érdekeket szolgáló fegyvergyártást is. Az 1867. évi kiegyezés utáni évtizedekben pedig a magyar uralkodó osztályok e téren is már csupán csak arra törekedhettek, hogy a kettős Monarchia keleti részének politikai, gazdasági és katonai súlyát valamelyest megnöveljék. Erőfeszítéseik végső fokon a Fegyver- és Gépgyár Rt. megalapítását eredményezték.

A kiegyezés körüli években az Osztrák—Magyar Monarchia egyetlen jelentős, fegyvert előállító üzeme a stájerországi osztrák fegyvergyár, az ún. Wendl-gyár volt. A gyárnak volt Pesten, közelebbről Kőbányán egy fiókgyára.² Ez utóbbi történetéről alig tudunk valamit. Egy 1871-ből származó jelentés szerint: „... a kőbányai fegyvergyárban a munkabérek igen magasak, de a munkások igen rosszul élnek, mert az élelem és a lakás igen drága, a környéken egyetlen étkezőhely a kávéház, amely monopolárakat számít fel. A rossz munkaviszonyok miatt minden munkás csak végső kényszerből dolgozik itt, amint lehet ott hagyja a gyárat”.³ A munkások száma elég jelentős volt, mert megközelítette az ezer főt, amit ekkor mindössze két gyár haladott túl.⁴ A fiók telep az 1880-as évek közepén már nem működött, feloszlásának pontos ideje azonban nem állapítható meg.⁵

Ilyen körülmények közt 1886-ban határozta el a magyar kormány, hogy fegyvergyárat állít fel Magyarországon is. Ebbe katonai okokból az osztrák kormány beleegyezett. A tervek szerint a közös hadsereg fegyver rendeléseiben a budapesti gyár fele-fele arányban részesedik majd a stájerországi gyárral.⁶ 1887-ben létrejött az alapításra vonatkozó megállapodás. A kormány szerződésileg 180.000 db. fegyver rendelését biztosította. Ezen kívül ingyen telket és adómentességet adott, végül az illetékfizetések alóli felmentés és a felszereléshez szükséges külföldi gépek vámmentes behozatala egészítette ki a kedvezményeket. Ezzel szemben az új gyár elvállalta, hogy 1889-ben megkezdi a fegyverek szállítását.⁷

A három millió forint összegű részvénytőkét az osztrák „Union” — Bank vezetésével a Berliner Handelsgesellschaft és a Magyar Leszámitoló- és Pénzváltóbank Rt. vették át. A német Löw-cég az általa szállítandó gépi berendezések értékével, 850.000 márkával részesedett a vállalkozásban. Nyilvánvaló tehát, hogy a magyarországi fegyvergyár a német és az osztrák nagytőke közös behatolásának útján jött létre.⁸

A gyár az ismertetett, körültekintő gondoskodás ellenére sem tudott beindulni. 1890-ben már híre járta, hogy komoly bajok vannak az újonnan létesített vállalkozás körül. A bajok okai rövidesen kiderültek. A Löw-gyár a szállítandó gépek egy részét az angol Greenwood és Bathley cégnél rendelte meg. Ez az angol cég igen jó hírnévnek örvendett, most azonban kivételesen nem adott el kifogástalan gépeket. Valószínű az a feltevés, hogy az üzleti hírnevére egyébként sokat adó angol cég ezúttal rendkívüli rekompenciát kapott balul sikerült üzleti vállalkozásáért. Mindenki tisztában volt azzal, hogy a háttérben a stájerországi fegyvergyár húzódik meg, amelynek érdeke volt a magyarországi alapítás megbuktatása.⁹

A bukáson veszített a magyar állam, a főváros és a részvénytársaság. De két millió forint különbözetet nyert a börzén a stájerországi osztrák fegyvergyár. Az „Union”-Bank zsebetette az alapítói nyereséget, minden 100 forint után 79 forintot, mivel a részvényeket még ideje korán — a bukás előtt jóval — magyar tőkéseknek adta el. Ilyen körülmények között 1890 végén feloszlott a „Magyar Fegyver- és Lőszergyár Rt.”¹⁰ Rövid ideig tartó fennállásának azonban ma is kézzel fogható nyomai és maradandó emlékei azok a hatalmas épületek, melyeket ekkor emeltek. A főváros IX. kerületének, a korabeli Külső Soroksári útnak meglehetősen messze eső, 100-as számmal jelölt telkén ugyanis varázslatos gyorsasággal épültek fel a későbbi Fegyver- és Gépgyár Rt. által is jól hasznosítható, sötét vörös-tégla épületek. 1889-re készült el a későbbi raktár, az ún. adminisztratív épület, (üzemirodák), a műszaki épület (később kereskedelmi irodák) és a kereskedelmi épületek, (később vendéglő épület csoport), továbbá a bejárat közelében levő villa. A hátsó részeken pedig a szerelde, a fegyverosztály és a kovácsműhely, melyek zömmel ma is fennálló, többé-kevésbé átépített és kibővített formában meglevő épületek. Ugyancsak 1889-ből való a kazánház a víztoronnyal, továbbá az 50 méter magas téglakémény.¹¹

A felszámolt gyár telepét előbb a Löw-cég vette át, majd ettől a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank vásárolta meg 2.4 millió forintért a közben megalapított „Fegyver- és Gépgyár Rt.” számára. Az új vállalkozás fő részvényese azonban továbbra is a Löw-gyár maradt.¹² A gyors kudarcot tehát meglepően rövid idő múlva újabb alapítás követte. A Budapesti Kir. Törvényszék, mint cégbíróság 1891. február 24-én jegyezte be a társas cégek közé az új Fegyver- és Gépgyár Rt.-t. Az alakuló közgyűlés 1891. február 21-én Budapesten zajlott le. A vállalkozás alaptőkéjét ez alkalommal 2.400.000 forintban állapították meg, mely összeg 12.000 db., egyenként 200 forintos, bemutatóra szóló részvényből állott. A cég a bejegyzés szerint fegyver- és fegyveralkatrészek gyártására, továbbá szerszámgépek és egyéb gyártmányok előállítására rendezkedett be.¹³ A munka haladéktalan megindulásának kézzel fogható bizonyítéka, hogy a közös Hadügyminisztériumtól 30.000, a magyar Honvédelmi Minisztériumtól pedig 65.000 darab fegyver elkészítésére

vonatkozó megrendelés érkezett. E fegyvereket sikerült a kívánt minőségben leszállítani, a gyár mégis ráfizetett erre az első jelentősebb üzletére.¹⁴

Ekkor váratlan esemény robbant ki, mely egyszeriben pontot tett a gyárban történetek legelső korszakának végére. 1893. január 30-án a munkásság sztrájkba lépett. A munka beszüntetést az váltotta ki, hogy a Németországból ide rendelt katonavezérigazgató, Kühn Károly militarista jellegű szolgálati szabályzat szerint bánt a munkásokkal. A sztrájkban kezdeményező szerepük volt azoknak a Stájerországból és Berlinből hozott németajkú munkásoknak, akiket mézes-mázos ígéretekkel csábítottak Magyarországra. A német munkások, akik túlnyomó többségben voltak az alkalmazottak között, magyar szaktársaikat is maguk mellé állították olyannyira, hogy végül „a mozgalom tényleges vezetői nem németek, hanem magyarok” lettek. Sérelmezték, hogy a megállapított napi 10 órai munkaidő ellenére sokszor éjjel 10–12 óráig dolgoztak. Szigorú bírságot kellett fizetni a késve jövőknek, a munka közben beszélgető, vagy táplálkozó munkásoknak. A sztrájk akkor robbant ki, amikor a vezérigazgató a szervezkedő munkások 50 vezetőjét azonnali hatállyal elbocsátotta. A sztrájkolók memorandumot fogalmaztak meg, melyet Sapuk Péter, Schultheisz Salamon és Csermin János adott át az igazgatóságnak. Ebben kérték a gyári rendtartás módosítását, a munkaidő pontos betartását, a büntetések és büntetéspénzek emberséges mérséklését, az így befolyt összegeknek a munkások általános betegsegélyező pénztárának rokkantalapjához csatolását, a szerszámok ingyenes juttatását, a túlórák kétszeres díjazását. Végül 10 százalékos bérjavítást kértek a heti 15 forintnál kevesebbet kereső önálló és a heti 10 forintnál kisebb fizetésű segédmunkások számára.¹⁵

Végül az történt, hogy az igazgatóság által megszabott végső határidő alkalmával, február 10-én 1177 munkás újra felvette a munkát. Mintegy 300 alkalmazott azonban továbbra is sztrájkolt. Mivel ezek zömükben német ajkú munkások voltak, elbocsátásuk után vonatra ültek és Bécs felé elhagyták az ország területét. Utiköltségük egy részét a sztrájkbizottság fedezte.¹⁶

A sztrájkolók ugyan nem érték el kitűzött céljaikat, mozgalmuk azonban valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy Kühn Károly is rövidesen megvált állásától és a jelek szerint szintén elhagyta az országot. 1894. június 1-én igazgatósági tagsága megszűnt.¹⁷ Mivel a vállalkozás üzletmenete nem akart rendbejönni, a Löw-cég jónak látta, hogy a részvények egy részén túladjon. Ekkor lépett színre a Magyar Általános Hitelbank Rt., illetőleg a mögötte álló „Nobel” Dinamit Társaság. Ujabb, ezúttal felosztatás nélküli, viszonylag zökkenőmentes helycsere játszódott le. A vállalat igazgatóságába bevonultak a Hitelbank és a „Nobel” Dinamit Társaság megbízottai.¹⁸ 1893. szeptember 15-én új részvény címleteket adtak ki. A 4.800.000 koronát kitevő alaptőke innen kezdve 12.000 darab, 400 koronás részvényre oszlott. Ugyanez év július 15-én sor került az alapszabály módosítására. Eszerint a jövőben gyártani fognak fegyvereket, fegyver alkatrészeket, gépeket, szerszámokat, előállítanak és eladnak minden olyan gyártmányt, melyek gyártására a gyár berendezése alkalmas.¹⁹ 1896–1897-ben műszakilag valóban felújították a gyárat és a fegyvergyártás mellett megkezdték a fokozottabb gépgyártást is.²⁰

1897. június 30-án a közgyűlés a részvények névértékét 400 koronáról 300-ra szálította le. Így az alaptőke 1.800.000 osztrák értékű forintot, illetőleg 3.600.000 koronát tett ki. Mivel azonban ugyanekkor 6.000 db., egyenként 300 koronával teljesen befize-

tett új részvényt bocsátottak ki, az alaptőke felemelkedett 2.700.000 osztrák értékű forintra, illetőleg 5.400.000 koronára, mely 18.000 db., bemutatóra szóló 300 koronás részvényre oszlott.²¹ A Magyar Általános Hitelbankon keresztül a gyár a Stummer család érdekkörébe kapcsolódott be.²² A Löw – konzern viszont 1896-ban a vállalatnál bírt részesedését átadta a „Deutsche Waffen- und Munitions Fabriken Berlin” nevű trösztnek, mely a „Ludwig Loewe und Co.”-cég valamennyi fegyvergyári érdekeltiségét egyesítette. A Magyar Általános Hitelbank végrehajtó közegként megmaradt a pénzügyek közvetlen intézőjének.²³ Nem egészen 10 év leforgása alatt így lett a Fegyver- és Gépgyár Rt. 1.500 munkásával a Magyar Általános Hitelbank érdekkörébe tartozó gépgyári konzernnek a Danubius Hajó- és Gépgyár Rt-gal, és a Ganz és Társa Vasöntöde- és Gépgyár Rt-gal együtt az egyik legerősebb tagja.²⁴ Országos viszonylatban is előkelő vállalatnak számított. 1900-ban munkáslétszáma alapján az első tíz gyár közt volt a helye.²⁵

Az alaptőke felemelés újabb beruházásokat tett lehetővé. Folytatódott a gyártelepi átépítkezések. 1893-ban, majd 1895-ben a Fővárosi Tanács emelet ráépítési engedélyt adott a kapus-házra és az egyik gyári épületre.²⁶ Ezekon kívül olaj- és zsiradék raktár, faszervezetű szerelő-műhely, és egy favázás munkás ellenőrző épület létesítéséhez járult hozzá.²⁷ Ebben az időben kezdődött el a vízmű építése, mely a Duna soroksári ágából csővezetéken keresztül kapta a vizet.²⁸ Valamennyinél jelentősebb volt azonban az az iparhatósági telepengedély, mely lehetővé tette egy vasöntöde és egy gépszereelő műhely felépítését. Sor került végül egy világítógáz fejlesztésére alkalmas gáztartó összeállítására.²⁹

A vállalkozás gyártmányainak első részletes leírását az 1896. évi ezredéves kiállításról szóló beszámoló tartalmazza. Bár a fegyvergyártás a hazai ipar gyenge oldalai közé tartozott, meglepő volt a Fegyver- és Gépgyár Rt. „igazán mintaszerű” kiállítása. Ennek oka az, hogy fel volt szerelve a legkitűnőbb minőségű precíziós gépekkel, 1/10 mm. pontosságú idomszerekkel és más egyéb mérőeszközökkel. Mivel pedig a hadseregnek a Mannlicher-puskákkal való felszerelése ekkor már lényegében befejeződött, a gyár vezetői a vállalat fennmaradása érdekében igen okosan tették, hogy felkarolták a szerszámok és szerszámgépek gyártását is. A polgári életben használatos vadászfegyverek gyártása, melyek előállításával Magyarországon régebben a puskaművesek foglalkoztak, ekkor még nem lett volna ajánlatos, éspedig a belga gyárak erős versenye miatt.³⁰ A gépgyártás ezzel szemben nagy lehetőségeket biztosított a Fegyver- és Gépgyár Rt-nak. A kiállításon a fegyverek mellett „amerikai mintákra valló, legmodernebb szerkezetű és igen jól készített fémmunkáló gépekkel, részben pedig a fegyvergyártásra való speciális gépekkel jeleskedett.” Mivel a gyár csak a kiállítást közvetlenül megelőző időben tért át a gépgyártásra, a kiállított tárgyak legtöbbször csak „első gyártmány” volt.³¹ 1893-ban 24 darab, 1896-ban pedig már 77 darab szerszámgépet állítottak elő. A legrégebb szerszámgépekhez a mintákat a berlini Ludwig Loewe et Co. cég gyártmányai szolgáltatták.³²

A fegyvergyártás terén elért kezdeti eredmények alapozták meg a cég jövőjét. Először 1888–1890. évi mintájú Mannlichereket, azután 1895. évi mintájú fegyvereket (ismétlő puskákat, karabélyokat, szuronyokat) gyártott, 1899-től pedig áttért a tábori tarackok és ágyútartozékok (závarzatok, precíz irányzékok) előállítására. Mindezek ellenére csak az 1893. évet sikerült először nyereséggel zárni. Ebben az esztendőben a vállalat a

közös hadsereg számára 50.000 darab ismétlő puskát szállított. E sikeresen lebonyolított próbaüzletet a M.Kir. Honvédség részéről egy 189.000 db. fegyver előállítására vonatkozó megrendelés követte. Ezután a gyár a közös hadsereg részéről is biztosítékot kapott további, a kvóta-arány szerinti kontingensnek megfelelő megbízásokra.³³

Igen figyelemre méltó, hogy a katonai ismétlő fegyver új mintájának megszerkesztésében is résztvettek. 1895-ben még a mechanikai műhelyt is e feladatok foglalkoztatták. A kísérletek következtében gépi átalakításokra került sor, de ezeket a változtatásokat később a gépgyártásnál is hasznosítani tudták.³⁴

Az üzletmenetben a századforduló idejére beállott üdvös változásokat az alábbi számok mutatják:

veszteség 1896-ban	150.736.67 o.é.ft.
nyereség 1898-ban	325.916.79 o.é.ft.
nyereség 1899-ben	329.254.60 o.é.ft.
nyereség 1900-ban	466.295.36 korona. ³⁵

A megállapodottság irányába fejlődő vállalat igazgatóságában 1897-ben új emberekkel is találkozunk. Ilyenek voltak: Epperlein Oszkár, Dr. Kelemen Gyula és Melczér Henrik. Mint érdekességet megemlíthetjük még, hogy a felügyelő bizottság elnöke ugyanakkor Mikszáth Kálmán volt.³⁶ A felsoroltak közül a gyár jövője szempontjából legnagyobb hatása Epperlein Oszkárnak volt. 1896-ban hívták meg őt a vállalat igazgatójának. Megelőzően a Danubius Schoenichen-Hartmann Egyesült Hajó- és Gépgyár Rt. (Danubius-Hajó- és Gépgyár Rt.) műszaki igazgatója volt.³⁷ A 400 lóerővel és mintegy 1.500 munkással dolgozó gyár 1898-ban ugyan 11.000 db. fegyvert szállított le,³⁸ mindamellett ezek a megrendelések nem tudták biztosítani az állandó foglalkoztatottságot. A szerszámgépek gyártása viszont 1896-ra – amint láttuk – meghozta már első gyümölcseit, kézenfekvő volt tehát ennek tovább fejlesztése. E célból most konstrukciós iroda alakult. Az új gyártmányok minőségileg megfeleltek ugyan, sőt számos új konstrukció is került ki innen, azonban nagy súlyuk és drágaságuk miatt a külföldi árakkal csak nehezen tudtak versenyezni. Ezért elsősorban a gyár saját szükségleteit fedezték és a hazai piacon volt kelendőségük.³⁹ Az új igazgató tulajdonképpen nem is ezekkel, hanem a Diesel-motorok gyártásának kezdeményezésével tette nevét nagygyá. A Diesel-féle szabadalmakat Magyarországon először 1894-ben jelentették be. Ennek alapján 1898-ban a Fegyvergyár rendelést kapott néhány fontosabb Diesel-motor alkatrész elkészítésére. Tekintettel pedig arra, hogy a fegyvergyártáshoz precíz gépekkel voltak ellátva, a motor alkatrészeket is kifogástalan minőségben tudták szállítani.⁴⁰ Így történt azután, hogy az 1899. február 10-én 1.000.000 korona alaptőkével megalakult „Részvénytársaság Diesel- Motorok Számára” elnevezésű vállalat éppen Epperlein javaslatára jött létre. A Magyar Általános Hitelbank és érdekeltsége, a Fegyver- és Gépgyár Rt. kötötte meg a vállalat létesítésére vonatkozó szerződést az „Allgemeine Gesellschaft für Dieselmotoren A.G.” céggel. A Krupp-cégtől, továbbá magától a Diesel-gyártól megszerezték a Diesel-motorok gyártásának szabadalmi jogát Ausztria, Magyarország és Bosznia területére. Ezzel lehetővé vált, hogy 1899. december 30-án a Fegyver- és Gépgyár Rt. is gyártási engedélyt kapjon Diesel-motorok elő-

állítására. 1899-ben el is készült az első 20 lóerős Diesel motor a fegyvergyár saját üzeme részére. Az általános visszaesés következtében azonban a gyártás csak 1901-ben indulhatott meg. Ebben az évben 12 motort szállítottak le egy-, illetőleg kéthengerű kivitelben. A fegyvergyáriaknak is volt némi részük abban, hogy a Diesel-motor elterjedésének első éveiben a hazai gyártás mellett a magyar mérnökök *nemzetközi síkon* is elismerést arattak azokkal a motor fajtákkal, melyeket maga Diesel Rezső is mint *magyar típusokat* említett meg.⁴¹

A Diesel-motor gyártás új beruházásokat tett szükségessé. Ezeknek keresztülvitelével a gyár igazgatója vejét, Tobisch Ferenc főmérnököt bízta meg. Különleges szerszámgepeket szereztek be, amelyeket a már meglevő megmunkáló műhelyekben állítottak fel. Ehhez az épülethez csatlakozott egy részben már épülőfélben levő szerelde, majd a szürkevas öntöde.⁴²

Az új berendezések elkészítését a szerkesztési iroda megszervezése és megfelelő emberek munkába állítása követte. A szerkesztési irodát Böszörményi Jenő gépészmérnök vezette. Az első világháború kezdetéig a Fegyvergyárban mintegy 500 Diesel-motort állítottak elő 120.000 HP. teljesítőképességgel.⁴³

A Diesel-motor gyártás hanyatlására akkor került sor, amikor 1903-ban meghalt Epperlein Oszkár és helyette Frommer Rudolf lett a gyár igazgatója. Frommerről a vállalatnál 1896-ban mint cégvezetőről és cégjegyzőről tesznek említést. Megelőzően tőzsdei ügyletekkel foglalkozott.⁴⁴ Kinevezésének időpontja egybeesett az első világháborút bevezető felfegyverkezés megindulásával. Valószínű ez volt a fő oka annak, hogy innen kezdve a Diesel-motorok gyártását a legszükségesebbre szorították és minden további fejlesztési javaslattal szembehelyezkedtek. A háború alatt a Diesel-motor gyártás megszűnt. Az itt foglalkoztatott tőzsgárdát máshová osztották be. Végül a háború utáni nehéz időkben, 1936-ig bezárólag, amikor a fegyvergyártás is többször szünetelt, kiárúsították a raktáron levő Diesel-motorokat, a hozzáértő személyzetet pedig szélnek eresztették. Ezzel a Fegyver- és Gépgyár Rt.-ban végeszakadt egy igen figyelemre méltó és nagy lehetőségeket magában rejtő gyártási ágazatnak.⁴⁵

Ismeretes, hogy 1900 és 1903 között gazdasági válság volt a kontinensen, s természetesen Magyarországon is. Az ebből való kilábalást nagyban megkönnyítették nálunk azok a nagyarányú katonai megrendelések, melyekre első alkalommal éppen ez idő tájt került sor. A válság alatt a Fegyver- és Gépgyár Rt. maga is állandó nehézségekkel küzdött. Termelési berendezésének kétharmada — a már említett másirányú kezdeményezések ellenére — 1904 elején kihasználatlanul állt. Az év második felétől kezdve azonban egyre több megrendelést kapott. A m.kir. hadügyminisztérium 36.000 db. Mannlicher-puskát rendelt meg nála, de szóba került az elavult honvédségi fegyverzet kicserélése is. Ennek következtében a vállalat — amint írták — „már legközelebb felveheti a teljes üzemet.”⁴⁶

A megélénkülést a század első évtizedében újra az építkezések fellendülése kísérte. 1901-ben egy földszintes irodahelyiség (műszaki iroda) építésére kapott a gyár engedélyt,⁴⁷ majd a földszintes portásház átalakítására.⁴⁸ Elkészült időközben egy favázszerkezetű raktár, majd egy raktári toldalék épület.⁴⁹ 1908-ban a vállalat lőszer-gyártási iparjogosítványt nyert el a IX. kerületi előljárástól, amjt lőporraktár létesí-

tésének engedélyezése követett.⁵⁰ 1909-ben 15 évre szóló állami kedvezményt kaptak önműködő pisztolyt és ugyanilyen puskát gyártó üzemágak részére. Ehhez azonban előfeltételként az illetékes hatóságok megkívánták, hogy egy, a technika legújabb vívmányai szerint berendezendő új épületre, gépekre és berendezésekre 3 év felforgása alatt legalább 800.000 koronát költsenek, továbbá, hogy az új üzemben legkevesebb 170 munkást foglalkoztassanak.⁵¹ Ugyanebben az évben megkezdték egy tölténytöltő műhely építését. Itt egy 20 lóerejű, 1200 fordulatszámú, 200 voltos, 3 fázisú, váltakozó áramú, Ganz-féle elektromotor közlőmű szolgáltatva a hajtóerőt. Földszintes nyitott fafészer építésének engedélyezése járult mindehhez,⁵² majd szükségessé vált, hogy a lövöldét bővítsék s építési engedélyt kérjenek az erőtelepen egy 24 méter magas, falazott gyári kémény felhúzására.⁵³ A gyár területén jócskán megszorodtak a különféle erőgépek, főleg a Ganz-féle elektromotorok és a Diesel-motorok. Ezek hajtották hajtószíjak segítségével a különféle sugárfúrógépeket, horonyvésőgépeket, és esztergapadokat.⁵⁴

A beruházások nyomán tulajdonképpen csak most kezdődött meg a gyárban a katonai és polgári használatra készült lőfegyverek tömeges előállítás. Nem kétséges, hogy mindez szorosan összefüggött az új igazgató, Frommer Rudolf munkájával. Őt emberi magatartása miatt sokan nem tartották kellemes személynek,⁵⁵ tagadhatatlan azonban, hogy a Frommer Rudolf-féle szabadalmak szerinti konstrukciók gyártása szerzett a gyárnak hírnevet és egyúttal jelentős külföldi piacokat. Ekkor indult meg a kézi-, marok-, vadász- és gépfegyverek, továbbá a sörétes puskák s az önműködő Frommer-féle pisztolyok gyártása, melyekből évről-évre egyre nagyobb mennyiséget termeltek. 1906-ban pl. 11.000 db. csendőrségi karabélyt adtak el.⁵⁶ Ujítás volt a megelőző időkhöz képest, hogy a vállalkozás most már saját maga állított elő vasöntvényeket is.⁵⁷ A gépi hajtóerő a telepen 1910-ben 1.400 HP.-t tett ki.⁵⁸

1906-ból fennmaradt egy „Szabatos Szerszámgépek Jegyzéke” című katalógus, mely részletesen felsorolja a vállalat által gyártott szerszámgépeket. Az egyetemes szerszámgépek mellett jelentős számban állítottak elő a tömegcikk ipar számára szolgáló, forgácsolással és melegtechnológiával dolgozó célgépeket. Igen sokféle rendeltetésű mosógépet is gyártottak. A fúrógépek közül kiváltak az oszlopos-, állványos-, sugár- és a tömegcikkgyártásban használt gyorsfúrógépek. Célgépeik jórésze a fegyvergyártás igényeit szolgálta.

A szerszámgépgyártás fejlesztése érdekében 1900-ban megvásárolták a Hendey által szabadalmaztatott, menetvágó esztergapadokra alkalmazott Norton-kerék-szekrény licenctiát. Ezt az esztergapad típust 1900-tól kezdve többféle méretben kis-sorozatban kezdték el gyártani. Itt készült el Johann Moll augsburgi mérnök szabadalma alapján az első gyűrűszterga, melyen a lassújárátú Diesel-motorok forgattyús tengelyének könyökös csapjait esztergálták meg.⁵⁹ Az 1901. esztendőben — önálló szerkesztésben — készítette el a gyár az első hátraesztergálópadot. A „Hungária DL 210” jelű, saját konstrukciójú vezér- és vonóorsós egyengető esztergapadot 1904-ben sorozatban kezdték el gyártani.⁶⁰

A vállalkozás munkásainak létszáma ennek ellenére lényegében megmaradt azon a szinten, amelyen a századfordulón állott. 1910-ben 1130 munkást foglalkoztattak. Most azonban e létszámmal már csak a 29. helyet tudták elfoglalni az ország gyárainak sorában.⁶¹

A vállalat vezetésében is változások zajlottak le. 1908. szeptember 5-én előbb Bláthy Ottó Titusz, majd 1910. június 28-án Frommer Rudolf lett az igazgatóság tagjává.⁶² 1910-ben a tisztikar az alábbiak szerint alakult. Elnök: báró Roszner Ervin. Igazgatók: Frommer Rudolf és Tobisch Ferenc.⁶³

A vállalkozás a század első évtizedében üzleti szempontból is teljesen kielégítő képet mutatott. Minden esztendő jelentős nyereséggel zárult:

1901-ben 505.548.69 korona
1903-ban 328.073.44 korona
1905-ben 255.120.87 korona
1907-ben 259.200.59 korona
1909-ben 368.575.71 korona
1910-ben 291.267.84 korona volt a tiszta haszon.⁶⁴

Igy azután minden esztendőben fizettek osztalékot és jutalékot. Az 1910. december 31-i mérleg szerint a vagyon- és teher 16,397.517 koronára növekedett. A vállalat részvényeit a Budapesti Áru- és Értéktőzsdén kis ingadozással, általában névértékük szerint jegyezték.⁶⁵

II. A GYÁR MUNKÁSSÁGÁNAK HELYZETE ÉS MOZGALMAI

Aligha van Budapesten, sőt egész Magyarországon gyár, melynek múltbeli tevékenységét vizsgálván a munkásság helyzetéről olyan bőséges adatok állnának rendelkezésünkre, mint a Fegyver- és Gépgyár Rt.-nél.

1905-ben a Budapesti vas- és fémmunkások általános sztrájkja idején a jelek szerint a fegyvergyáriak is beszüntették a munkát. Közéleti adataink is vannak arról, hogy „... a csepeli és ersébetfalvai vasmunkásokat a csendőrség több ízben megtámadta s e két községben valóságos rémuralmat teremtett. Több munkást letartóztattak.”⁶⁶ A hír számunkra azért érdekes, mert – mint később látni fogjuk – a fegyvergyári munkások zöme Ersébetfalván lakott. Ugyancsak erről a sztrájkról közlik, hogy „negyedik hetében több munkás Németországba vándorolt.”⁶⁷ Ezek közt volt pl. Kobinszky Rezső művezető, aki 1905-ben a Fegyver- és Gépgyár Rt. Soroksári-úti telepén volt alkalmazva. A sztrájk következtében előbb Berlinbe, majd innen az Északamerikai Egyesült Államokba vándorolt ki. Ersébetfalván lakó családja rövidesen követte őt. Utódai ma az Északamerikai Egyesült Államokban élnek.⁶⁸ Mint jellemző adatot említem meg itt, hogy az Ersébetfalván 1898 körül megalakult munkás betegsegélyező pénztár vezetése is a fegyvergyáriak kezében volt.⁶⁹ Ugyancsak ők voltak a hangadók az ersébetfalvai Török Flóris utcában, a 60. szám alatt 1897 óta működött „Budapesti Vas- és Fémáru- Munkások Önképző- és Segélyező Egylete”-ben. Ennek tagja volt többek közt Balkovits fegyvergyári csiszoló, aki fennmaradt tagsági könyvének tanúsága szerint 1897-ben lépett be az egyletbe. 1906 óta a szervezet új nevet kapott: „Magyarországi Vas- és Fémmunkások

Központi Szövetsége" erzsébetfalvi helyi csoportja. 392 szervezett munkást, 350 szociáldemokrata párttagot és 150 pártlap előfizetőt egyesített soraiban. A fegyvergyáriak közül kerültek ki a szervezet vezetői, így pl. Győri István, Horváth Gusztáv, Vilner Károly és Nagy György. A nagymúltú Ferencvárosi Torna Club (F.T.C.) vasas szakosztályának gúla csapatában is zömmel fegyvergyáriak tornáztak.⁷⁰

Az 1907. évvel valóságos sztrájk-sorozat vette kezdetét. Ez évben 56 esztergályos hagyta abba a munkát, mert április 12-én benyújtott követeléseiket az igazgatóság nem teljesítette. A kérés a túlórák megfelelő díjazását és az ingyen szerszám juttatásokat is magába foglalta. Az igazgatóság elutasító válasza után az érdekeltek munkások munkakönyvüket kivették.⁷¹

1908-ban a Diesel-osztály munkásai, mintegy 80 lakatosszerelő, 20 segédgépmunkás, 15 motorkezelő és 10 napszámos március 18-tól április 9-ig állt bérharcban. Követelték az akkord árak szabályozását, akkord-bárcák kiadását, némi béremelést, a túlórák és a vidéken végzett munkák utáni pótlékot. A gyár vezetői a kéréseket lényegileg teljesítették s a sztrájkolókat a munkába visszavették.⁷² 1908. október 8-án a tüntető fegyvergyáriak ellepték a körutat.⁷³

Az 1910. év körül napirenden voltak Budapesten a Taylor rendszer (az akkord egy bizonyos fajtája) miatti sztrájkok. Ezeknek hullámai rövidesen elérték a Fegyver- és Gépgyár Rt. ipartelepét. Itt is nagyarányú sztrájk robbant ki, mely az akkordmunka elleni fellépés jegyében zajlott le.⁷⁴ Emiatt az esztergályosokat, szám szerint 49-et 1909. november 29-én a munkából elbocsátották. A szervezett munkásság viszont bojkott alá helyezte a gyár vasesztergályos osztályát. „Az esztergályosok szünetelése miatt a többi üzemek is szüneteltek, ezért a gyár december 18-án a még dolgozott 400 munkást is elbocsájtotta s a gyár üzemét beszüntette.”⁷⁵ A kizárás 1910. február 3-án szűnt meg, amikor a gyár vezetősége 5 vasesztergályos kivételével összes munkásait visszavette. A sztrájk eredményeként a vasesztergályos osztályon az eddigi akkord rendszert órabéres rendszerrel cserélték fel. 10 óra munkaidő alatt 1 korona 15–25 fillér keresetet lehetett elérni. Szigorú intézkedést hoztak az elkésések ellen.⁷⁶

A meglehetősen harcias fegyvergyáriak a következő év őszén újabb sztrájkot robbantottak ki. Az igazgatóság egy Diesel-motor alkatrészt, melyet eddig 6 korona napi-bérral alkalmazott munkás készített, akkord árban akart megcsináltatni. Ezért 2.90 koronát ajánlott fel, a műhely bizalmiak viszont 3.50 koronát kértek. Mivel senki sem volt hajlandó elkészíteni a kívánt darabot, szeptember 20-án az esztergályos műhelyt bezárták. A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége viszont elrendelte a bojkottot.⁷⁷ A sztrájk ismét áthúzódott a következő évre s 1912. február 23-án azzal ért véget, hogy az elbocsátott 72 esztergályos közül a kisebb rész, mintegy 26 visszatért az üzembe.⁷⁸ Az esztergályosok nagyobbik része más budapesti gyárakban helyezkedett el. Harcukat támogatták a fegyvergyári revolverpad osztály munkásai is, akik közül 20 ugyanez év február 9-én kezdett sztrájkot.⁷⁹ 1912. január 4-én a munkát a Diesel-motor osztály 78 lakatos is beszüntette. Az ok egy rézesztergályos elbocsátása volt. A sztrájk következtében 52 segédmunkásnak sem volt tennivalója. Végül január 10-én a sztrájk az elbocsátott munkás visszavételével véget ért.⁸⁰ A Diesel-osztály 68 lakatos és szerelő munkása május 21-én újra sztrájkba lépett. Óra- és akkordbér javításokat kér-

tek, amit a gyár azzal utasított vissza, hogy a munkások átlagos keresete 7.69 korona, míg a budapesti átlag csak 6.75 korona. E részleges sztrájk időben egybeesett a május 23–24-i általános munkás megmozdulásokkal. Végül augusztus 5-én békés megegyezés révén ért véget.⁸¹ Egnéhány munkás béremelést kapott, a szerelők vidéki kiszállásaikhoz vasúti kedvezményeket, sikerült elérni az akkord cédulák pontos kiadását és az anyagraktárak helyes kezelését.⁸²

Az 1912. év krónikáját nem zárhatjuk le anélkül, hogy név szerint ne tegyünk említést a fegyvergyáriak vezetőiről: Hornicsek Ignácról, Magyar Józsefről és Mihályról, akiket az igazgatóság csak nagy küzdelem árán vett vissza a gyárba. Közülük Magyar Józsefet a sztrájktrörök meg is sebesítették. Az év nevezetes eseménye, hogy a május 23-i tüntetés alkalmával a fegyvergyári és vágóhídi munkások első alkalommal ütköztek össze az ellenük kivezényelt katonasággal.⁸³

Végül az utolsó háború előtti sztrájk 1913 áprilisának elején zajlott le. Ekkor a revolverpad-osztály 12 munkása kért béremelést. Régebben óraberben dolgoztak s most megtagadták az új akkordot. Az egyébként nem túlságosan jelentős munkabeszüntetés hamarosan véget ért.⁸⁴ Az első világháborút megelőző években – pontosabban 1910-ben – sikerült a munkaidőt is heti 57 órára csökkenteni, mégpedig úgy, hogy a napi munkaidő 10 óra lett, szombaton pedig 7 órát dolgoztak.⁸⁵

A munkás megmozdulások egyre inkább terebélyesedő eseményeit rögzítő beszámolók mellett nem kisebb jelentőségűek azok a korabeli leírások, adatok és emlékek sem, melyek révén lehetővé válik a munkások hétköznapi életébe való bepillantás. A szerencsés véletlen úgy hozta magával, hogy a Fegyver- és Gépgyár Rt. iratanyagában nagy számban maradtak fenn személyi kartonok, kimutatások, továbbá a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének Munkásügyi Szervezete által összeállított munkabér statisztikai táblázatok.

Az 1912. év október 1-e és december 31-e között voltak az első statisztikai felmérések. Ezek szerint a Fegyver- és Gépgyár Rt. Soroksári úti telephelyén alkalmazott munkások száma összesen: 343 fő volt.

A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének Munkásügyi Szervezete által kimutatott alacsony munkáslétszám feltűnően elüt azoktól a létszám adatoktól, melyekkel eddig találkoztunk.⁸⁶ Nem egyezik meg az említett egyesület évkönyvében 1911-ben nyilvánosságra hozott számokkal sem. Ez utóbbi helyen ugyanis az összes alkalmazottak létszámát 1076 főben állapították meg, melynek nagy része – 964 fő – kétkezi munkás volt.⁸⁷ Feltehető, hogy ezek az adatok csak a szervezett munkásokra vonatkoznak.

A következő táblázat arról tudósít, hogy ki mennyi idő óta dolgozik a gyárban. Egyesek már az 1890-es években itt voltak, a zöm azonban csak 1905 után lépett be, 1912 első kilenc hónapjában egyenesen 177-en. E táblázat jól mutatja, hogy a felfegyverkezés következtében melyek voltak a *minőségi* létszámváltozásokat jelentő esztendők.

A másik statisztikai felmérés az 1913. évi január 1-e és június 30-a közti állapotokat tükrözi. A létszám egyszeriben felszökött 855 főre. Ugyanez év július 1-e és december 31-e között készült el a harmadik felvétel, mely 926 fővel számolt. *Jellemző, hogy 1912-ben összesen 274-en, 1913-ban pedig 418-an léptek be a gyárba.* Nemzetiségi vonat-

kozásban nincs lényeges változás. A német anyanyelvűek száma ekkor 45, a cseheké 16, a többiek kevés kivétellel magyarok. Az új felvétel beszámol a munkások iskolázottságáról.

Eszerint 1 elemít végzett	12
2 elemít végzett	9
3 elemít végzett	24
4 elemít végzett	145
5 elemít végzett	64
6 elemít végzett	104
Polgári vagy középiskola	
első osztályát elvégezte	3
második osztályát elvégezte	10
harmadik osztályát elvégezte	3
negyedik osztályát elvégezte	14
Ipari szakközépiskolát végzett	92
írni-olvasni nem tud	9
hiányzik az adat	437 esetben
<hr/>	
összesen:	926
Tanulatlan munkás	319
betanult munkás	67
szakképzett munkás	302
tanonc munkás	238
<hr/>	
Összesen:	926

Az iskolázottság egészében távolról sem mondható kielégítőnek. Volt azonban egy kisebbség, amely már ekkor elérte azt a tanultsági fokot, melyet a gyárban végzett mindennapi munkája megkívánt. A statisztikai táblázatok egyike részletesen közölte az egész vasipari szakma alpbér- és kereseti adatait is. Eszerint a Fegyver- és Gépgyár Rt.-ban a bérezés az első világháborút közvetlenül megelőző években általában felette állott a szakmai átlagnak.

Utoljára maradt, hogy a gyár legrégebbi munkásainak és tisztviselőinek egy-két jellemző személyi adatát ismertessük:

Aczél Arthur esztergályos mesteri minőségben 1909 óta dolgozott a gyárban. Előzőleg több más cég alkalmazta, köztük külföldi (lotharingiai) vasgyár is. 1869-ben Budapesten született, ipariskolát végzett.

Balogh Artur a Schlick-Nicholson Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. szerkesztő mérnöke volt 1906 és 1909 között. Innen 1909-ben került át a Fegyver- és Gépgyár Rt.-hoz,

mint gépészmérnök. 1883-ban Budapesten született. Nevével a későbbiek folyamán fogunk még találkozni.

Böröcz József középiskolai tanulmányainak befejezése előtt 4 évig lakatosként dolgozott a gyárban, majd mérnöki oklevelet szerzett. 1907 óta gépészmérnökként alkalmazták. 1880-ban Szegeden született.

Farkas Balázs 1890-ben szerszámlakatosként kezdte működését. 1872-ben Kiskunfélegyházán született. 4 elemi és 3 reáliskolai osztályt végzett. Erzsébetfalván lakott, ahol egyébként hozzá hasonlóan a gyár kétkezi munkásai zömének lakása volt.

Gschwind János 1908-ban lépett be a gyárba, ahol szerszámlakatosi munkát vállalt. 1871-ben Brassóban született, 3 reáliskolai osztályt végzett. 1897 és 1908 között a stájerországi osztrák fegyvergyárban dolgozott, mint szerszámlakatos és projektőr.

Hornitsek Ignác vasesztergályos 1908-ban lépett a gyár szolgálatába. 1874-ben Üllő községben született. 6 elemi és 3 alsófokú ipariskolai osztályt végzett. Erzsébetfalván lakott. Nevével a későbbi események folyamán is többször fogunk még találkozni. Egyike volt a fegyvergyári munkások legharcosabb vezetőinek.⁸⁸

A felsorolást folytathatnánk. A bemutatott példák is elégségesek azonban arra, hogy rajtuk keresztül bepillantást nyerjünk a vállalati alkalmazottak életébe és felmérhessük a nehéz mindennapi munkájukhoz vezető hosszú előkészítő utakat is.

III. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ SODRÁBAN

1912 őszén kitört az első balkáni háború, mely az egymással szembenálló imperialista nagyhatalmi szövetségeket a háborús előkészületek meggyorsítására ösztönözte. Ennek hatása mutatkozott meg a Fegyver- és Gépgyár Rt. életében végbemenő újabb, minőségi-nevezhető változásokban is. A fegyverkezés, a fegyvergyártás üteme mintegy varázslátszerűen meggyorsult.

1912-ben nyilván ezért kérték a Főváros illetékes elöljáróitól a fegyvergyártási műhely kibővítésének engedélyezését.⁸⁹ 1913. július 26-án a Duna vizét szállító csővezeték meghosszabbítását kérvényezték.⁹⁰ A vízmű és a hozzátartozó víznyelő telep 1916 folyamán el is készült.⁹¹

A másik nagy háborús beruházás az iparvágány elkészítése volt. Ez a gyártelepet kötötte össze a Máv. „Budapest–Ferencváros” teherpályaudvarával. 1916. március 20-án adott ehhez építési engedélyt a kereskedelemügyi miniszter, s a következő évben már sor került csonkavágánnyal való kibővítésére is.⁹² Közben – még 1913-ban –, a famegmunkáló épület padlását műhellyé alakítják át,⁹³ ugyanekkor megkezdik egy fészkerépítést.⁹⁴ 1916-ban köszörűs-, és edző műhely, továbbá gép- és kazánház építésére kérnek engedélyt, mégpedig a IX. ker. Soroksári út 158. számú, 9640/1/d/1 hrsz. telken, melyet a Fővárostól vásároltak meg.⁹⁵ 1917-ben földszintes kovácsműhely és agyfa-műhelytoldalék építése következett, majd lövölde létesítése és az igazgatósági épületre emelet ráépítése.⁹⁶ Ugyanez évben újabb gyárkémény, majd 1918-ban vízto-

rony építése került szóba. ⁹⁷ Végül 1918. június 5-én a kondenzvizek levezetésének engedélyezését kérték. ⁹⁸

A gyártelepen az alapítás óta soha nem folytak olyan nagyszabású építkezések, mint éppen az első világháború éveiben. A nagy építkezések korszaka 1888-ban kezdődött s 1918-ban lényegében le is záródott. Innen kezdve a főfeladatot az épületek karbantartása alkotta. ⁹⁹ Az első világháború alatt, az ún. „Hindenburg terv” keretében felépített, többemeletes vasbeton építmények még 1947-ben is jók és üzemképesek voltak. ¹⁰⁰

Az építkezések csak egyik részét jelentették a szükséges bővítéseknek. Ugyanilyen fontosságú volt a gépi berendezéseknek egyik napról a másikra történő, sokszoros méretű megnövelése. Az üzemeltetés kibővítéséhez szükséges szerszámgépeket most is maga a vállalat készítette el. Így vált lehetővé, hogy a „95 mintájú” hadipuska gyártásánál napi 100 darabról 1200 darabra növeljék a termelést. Az általános természetű gépészeti berendezés 1919-re mintegy 4.000 darabra nőtt. E nagymennyiségű gépi berendezési anyag zömét a Magyar Tanácsköztársaság leverése után a román katonai hatóságok leszerelték és elvitték. ¹⁰¹

Ha most pontosan érzékeltetni akarjuk azt a változást, melyet a vállalat életében a háború okozott, egy-két adatot kell ide iktatnunk az utolsó béke évekből. 1911–1912-ben még a megállapodottság jeleivel találkozunk mindenütt. A gyártás ugyan magában foglalta a katonai lőfegyvereket, a Frommer-féle ismétlő pisztolyokat és golyószórókat, de a polgári használatra szánt Diesel-motorokat, szerszámgépeket és különféle tömegcikkeket is. Csak így érthető, hogy a vállalatnak kiterjedt export kapcsolatai voltak. ¹⁰² Az erőgépek teljesítménye 1580 lóerőre emelkedett, az alkalmazottak száma 1911-ben 1076, akik közül 84 tisztviselő, 28 művezető, 811 férfi munkás, 16 női munkás és 137 tanonc. ¹⁰³ A fokozott fegyverkezésre az üzleti világ rögtön élénken reagált. A fegyvergyártás iránti régebbi közömbössége egyszeriben eltűnt. Erre vall, hogy a Fegyver- és Gépgyár Rt. részvényeit már az első háborús években is rendszeresen felüljegyezték. 1916-ban pedig a 300 koronás részvények árfolyama szokatlanul magasra, 600 koronára ugrott fel. ¹⁰⁴ Alighanem ezzel függött össze, hogy 1914. június 19-e óta újra az igazgatóság tagjai közt találjuk Kornfeld Zsigmondot. ¹⁰⁵ Rövidesen sor került természetszerűleg a bővülő termelést szolgáló alaptőke emelésére is. 1916. szeptember 30-án a rendes évi közgyűlés 18.000 db., egyenként 300 koronás részvény kibocsátásával 5.400.000 koronával emelte fel a vállalkozás alaptőkét, mely így a régivel együtt 10.800.000 koronát tett ki, s összesen 36.000 db., bemutatóra szóló részvényre oszlott. ¹⁰⁶ Ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy a háború utolsó esztendeiben már érezhető volt a pénz romlása, akkor is önmagáért beszél az alaptőke összegének kétszeresére történt emelése.

Még feltűnőbb üzleti eredményeket mutatnak az évi nyereség kimutatások.

1912-ben	339.328.23 korona
1914-ben	738.860.47 korona
1916-ban	2.742.499.69 korona
1917-ben	1.168.830.22 korona

1918-ban és 1919-ben 146.740.91 korona a tiszta nyereség.¹⁰⁷ Ezekből minden évben magas osztalékokat fizettek.¹⁰⁸ A háborús konjunktúra a tőkésnek még akkor is kifizetődő üzletet jelentett, ha az időközben jegyzett hadikölcsönöket, mint pl. az 1914. évi 1.250.000 koronát, a háború elvesztése miatt később nem is kapták vissza.¹⁰⁹

A vállalat vagyona a háború alatt természetesen tovább nőtt. 1915. december 31-én 33.993.277 koronát tett ki.¹¹⁰ A nagy jövedelmeket hozó gyár lényegében most is ugyanazok kezében volt, akik már 1914 előtt is birtokolták.

Ezek után lássuk, mit hozott a háborús konjunktúra a munkások számára? Ritka gyár, melynek története olyan kézzel fogható módon mutatná a rendkívül mély szakadékokot, mely a tőkésék és munkások sorsa között ezekben az években kimutatható!

Az első jelenség, mely azonnal szembetűnik, a munkásság létszámának rohamos megduzzadása. A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének Munkásügyi Szervezete által összeállított munkabér statisztikai táblázatok ismertetése során már láttuk, hogy 1912-ben és 1913-ban milyen sok új munkavállaló lépett be a gyárba. A pontos kimutatások szerint a létszám alakulása a következő volt:

1911-ben	1076 fő, ebből	munkás	964
1913-ban		munkás	1.380
1917-ben		munkás	4.500 ¹¹¹

A kétkezi munkások száma tehát az utolsó békés esztendő és a háború csúcspontja között csaknem ötszörösére emelkedett. Az újonnan felvettek között, akiknek száma 1914-ben 564 fő volt,¹¹² igen sokan voltak olyanok, akik a frontszolgálatra alkalmatlannak bizonyultak, még többen azonban a fiatalok, valósággal gyerekek. A munkabérstatisztikai V. felvétel szerint, mely az 1914. július 1-től december 31-ig terjedő időre vonatkozik,

a 16 évesek száma a gyárban	99 fő volt,
a 15 éveseké	121 fő volt,
a 14 éveseké	87 fő volt
a 13 éveseké	35 fő volt,
s végül a 12 éveseké	4 fő volt.
<hr/>	
Összesen:	346 fő. ¹¹³

A tanoncok száma ennél valamivel több volt, mégpedig 422. Tanulatlanak minősítettek 441, betanultnak 97, és szakképzettnek 402 munkást. A felvétel összesen 1362 munkással számolt.¹¹⁴ A háborús fegyvergyártás egyik legkorábbi dokumentuma szerint, mely 1914. november 28-án kelt, fegyvergyártási és pisztolygyártási művezetők és mesterek az elkészített fegyverek után jutalompénzt kaptak.¹¹⁵ A hadi állapot egyszerűen véget vetett minden munkás megmozdulásnak. A gyár 1915. április havában katonai parancsnokság alá került.¹¹⁶ Mégis azt kell látnunk, hogy a Fegyver- és Gépgyár Rt. hatalmasra duzzadt létszámú munkássága az elsők egyike lesz, mely alapjában támadja meg azt az osztályuralmat, melynek érdekében a gyilkos fegyvereket gyártotta. Ha ennek

okait kutatjuk, elsősorban a háborús nélkülözésekre, és nyomorra kell a figyelmünket fordítanunk.

1915 novemberében kelt az a miniszterelnökhöz címzett beadvány, melyben a különböző ipari és kereskedelmi érdekvédelmi szervek világosan leszögezik, hogy az élelmiszerek árának a hadiállapot beállta óta bekövetkezett, mintegy 130%-os emelkedése jóval felül múlja a munkabérek időközben történt emelkedését. Emiatt a városi lakosság, a munkásság és a kisebb fizetésű hivatalnokok nélkülöznek, és csökkent munkateljesítményük értéke is.¹¹⁷ A kormányzat, hogy elejét vegye minden esetleges „rendbontásnak”, 1916. január 17-én megjelentette a „munkásügyi panaszbizottságok”-ról szóló 18.950/1915. H.M.eln. 20-b.sz. rendeletét.

A Fegyver- és Gépgyár Rt. sok munkát adott a panaszbizottságoknak. A gyár munkássága nevében már 1916. február elsején megfogalmazták az első beadványt. Ebben a Honvédelmi Miniszter idézett rendeletére hivatkozva kérték az igazgatóságtól . . . „1./ az 1914. évi július hó 25-éig érvényben volt 57 1/2 órás munkahét visszaállítását, vagy a túlórákra és éjjel dolgozott munkaórákra 25, vasár- és ünnepnapokon dolgozott órákra 50 %-os pótdíjat.

2./ a gépek javításából, anyagiányból, vagy egyéb üzemzavarokból eredő szünetelések megtérítését,

3./ az órabérben dolgozó munkások órabérének a *háború következtében beállott megélhetési viszonyokhoz* való megállapítását.” Aláírók „a gyár munkásainak megbízásából” Hornitsek Ignác, Márth Gábor, Rabitsch Emil és Mihályi Ferenc.¹¹⁸ Az igazgatóság választ pontosan nem ismerjük. Annyi azonban bizonyos, hogy a kérelem körül rövidesen komoly vihar támadt. A katonai parancsnok február 9-én megtiltott a gyár területén minden csoportosulást.¹¹⁹ A munkások viszont felsorakoztatták maguk mögött érdekvédelmi szervüknek, a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségének segítségét és a háborús állapotokra való tekintet nélkül sztrájkba léptek. A munka beszüntetésre 1916. február 11-én került sor. A közvetlen ok a túlmunkákért kért 20%-os pótdíj fizetésének az igazgatóság részéről történt elutasítása volt. A február 6-a óta „amerikázó” munkások bizalmi férfiát a katonai parancsnok megtorlásképpen bevonultatta, mire a munkások nagy része a gyárból kivonult. A 10 bizalmi férfi visszatérése után, 1916. február 13-án a rend helyre is állt.¹²⁰ A harc azonban a legális eszközök igénybevételével tovább folyt. A rendőrségi jelentés szerint a munkások a háború előtti 10 1/2 óra helyett 12 órát dolgoztak, de a különbözetért az igazgatóság 25% pótdíjat fizetett. Nem kaptak azonban semmi többletet az akkord munkáknál, mivel itt a gyár vezetőségének állítása szerint a gyártási módok könnyítése 50%-os kereseti többletet eredményezett.¹²¹ Március 5-én a gyárban tárgyalások kezdődtek, melyeken résztvett az albizottság két kiküldött tagja: Méhely Kálmán és Malasits Géza. A gyár vezetőségét Klemm Károly igazgató helyettes, Kann Iván irodafőnök és Erdős Gyula h. főnök képviselték. A munkások megbízottai Hornitsek Ignác esztergályos, Márki Géza szerszámlakatos, Mihályi Ferenc esztergályos, Rabitsch Emil mintakészítő és Tomanovits István vasgyaluskák voltak. A tárgyalások lényegében a túlórák díjazása körül folytak. *Malasits a túlórákért 20%-os különdíjat kért.* Ezt azonban Méhely rögtön visszautasította. Érvelésében visszatekintett az utóbbi évek történetére. A munkásság először 1914 decemberében kér-

te a túlórák százalékos díjazását. Emiatt 1915 januárjában tárgyalások kezdődtek. Az órabéreknél a vállalat már ekkor hajlandó volt a 25 %-os pótlék megfizetésére. Az akkordmunkások számára azonban a megnagyobbodott gyártási szériák ellenére is csak a kisszériákra megállapított béreket engedélyezte. Ekkor ebbe a döntésbe a munkásság *állítólag* bele is nyugodott. A munkásság kis része valóban kapta a 25 %-os pótlékot.^{1 22}

Éppen ezért most csak az akkord-kérdést tűzték napirendre. A munkaadók érdekeinek szószólója szerint. . . " a fegyvergyártásban, ahol a munkaidő napi 11 és 1/2 óra, az akkordok változatlan meghagyása révén az összes ott dolgozók az 1914. július 25-i keresetnél ma átlagban 41 1/2 %-kal keresnek többet." A gép és szerszámgyártásban a felemelt sorozatok ellenére, változatlan akkordok meghagyása mellett az összes alkalmazottak átlagos keresetemelkedése 38%-ra rúg. E százalékos arányszámok mindkét esetben a háború előtt már itt dolgozó munkásokra és a teljes munkaidőre vonatkoztak. A munkaadók érdekeik védelmében kimerítő statisztikai adatokat sorakoztattak fel. Ezekből megtudható, hogy 1916 január első 2 hetében 4090 alkalmazott volt a gyárban. Ebből 278 tanonc, 3812 munkás és munkásnő, kisegítő leány és fiú. Közülük 3120 dolgozott a fegyvergyártásban, s csak 692 a gépgyártásban. A fegyvergyártásban foglalkoztatottak közül 1293, vagyis 41.4% volt a szakmunkás (szerszámlakatos, lakatos, vizsgáló, stb.), míg a többiek gépmunkások, napszámosok, napszámosnők, gépmunkásnők, napszámosleányok és kisegítő munkásgyerekek voltak. A napi kereset itt 10 korona 12 fillért tett ki, ami évi átlagban személyenként 3440 koronát jelentett. Ezzel szemben a gép- és szerszámgyártásban alkalmazott 692 fő közül 278, vagyis 40% volt a szakmunkás. A többi udvari és szállítási napszámos, tisztogató, napszámosnő, napszámosleány, tisztogató és leány, valamint kisegítő gyerek. Itt az átlagkereset napi 7 korona 65 fillér volt, egy évben fejenként 2.601 korona. A gyár egészében a napi kereset 9 korona 30 fillér, az évi átlag pedig 3.162 korona volt. A beadvány végül azzal a megállapítással zárult, hogy a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének kötelékébe tartozó gyárak közt a Fegyver- és Gépgyár Rt. a munkabérek tekintetében a legelső helyet foglalja el.¹²³

A munkásérdekeket képviselő Malasits Géza azonban – úgy látszik megelőzően – jegyzőkönyvet vett fel a fegyvergyári eseményekről. Ebben leszögezte, hogy . . . , a munkások nem nyugodtak belé az ügy illetén elintézésébe, minthogy azonban a vállalat katonai parancsnokság alatt áll, másrészt az 1912-ik évi 68-ik törvénycikk rendelkezései megfosztják a munkásságot szabad elhatározási és cselekvési jogától, ennél fogva nem tehetek mást, mint kénytelenedetten belenyugodtak az Igazgatóság válaszába." ¹²⁴ E jegyzőkönyvre a munkaadók is elkészítették a maguk válasz iratát „Megjegyzések Malasits Géza albizottsági tag jegyzőkönyvéhez” címmel. Ebben azt állítják, hogy a munkásság újabb követelése, melyek az 1915 januárjában adott engedmények továbbfejlesztését célozzák, „teljesen indokolatlan” jellegűek. A régi megegyezés a munkásság részére 43.7 %-os jövedelem-emelkedést jelentett.¹²⁵ A vitát a munkaadók ezzel lezárták is tekintették. Álláspontjuk mindenben azonos volt a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének felfogásával, mely szerint . . . „*ahol . . . egy gyárban a kereseti viszonyok javulása olymértékű, hogy a szóbanforgó 20%-os pótlék bennfoglaltatik, a pótlék megfizetése jogosan nem kívánható.*”¹²⁶ A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége azt is világosan leszögezte, hogy *a munkabérek nem emelkedhetnek ugyanannyit, mint*

amennyit az elsőrendű életszükségleti cikkek ára emelkedett. Az elégedetlenség azonban ekkor már olyan méreteket öltött, hogy a munkásság a panaszbizottsági rendeletet – ahogy egy hivatalos nyilatkozatban áll – . . . , a termelést és fegyelmet legnagyobb mértékben veszélyeztető önbíráskodási jogforrásul már is felhasználni nem átalotta.”¹²⁷

A gyártelepen a hangulat az 1916 év óta már meglehetősen nyomott volt. Az igazgatóság, hogy elejét vegye az esetleges megmozdulásoknak, magyar és bosnyák katonák fegyveres őrszolgálatát vette igénybe. Egy alkalommal megtörtént, hogy a 10 órás munkaidő visszaállítását követelő munkások a szuronyos katonákkal szemben az iparvágányon egy üres vagonat nekitoltak a kapunak s ennek védelme alatt a lerövidített műszak után tömegesen elhagyták a gyár telephelyét. Olischer, Blau, Nagy és Szabó főbizalmiak irányították e harcot.¹²⁸ 1916 januárja és júniusa közt béremelések voltak a vállalatnál, melyek a különféle munkáskategóriáknál 2% és 40% közt mozogtak. Átlagban talán 10–20%-kal számolhatunk. Az év második felében a magkésztítők újabb javítást értek el, amennyiben legmagasabb órabérük 92 fillérre emelkedett, míg a legalacsonyabb 70 filléren állapodott meg.¹²⁹ Nem kétséges, hogy ezeket a nehéz megélhetési viszonyok közt szerénynek mondható eredményeket a munkásság elszánt akarata harcolta ki.

A következő, 1917. év a gátszakadást is meghozta. A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete részletes jelentést tett közzé a számunkra elsősorban számbaveendő fegyvergyári eseményekről. Bár ez a munkaadók politikai állásfoglalását tükrözi, az események bemutatására mégis alkalmas. A jelentés először beszámol arról, hogy a fegyvergyári munkások másfél év alatt mintegy 20–30 esetben fordultak a panaszbizottsághoz, majd így folytatja: „A Munkásügyi Panaszbizottság működése egészen 1917. április 20-ig még eléggé racionális volt és a munkások részéről is tiszteletben tartott. A fegyvergyári ódorkovácok kétes érdeme, hogy ez a tisztelet a munkásságban megrendült. Ugyanis a fegyvergyári ódorkovácok bérpanasza ügyében hosszas tárgyalás után a panaszbizottság elővizsgálat végzését rendelte el és az ügyet az ipari főfelügyelőségnek adta ki . . . Noha a fegyvergyári ódorkovácoknak megígértetett, hogy a döntés április 20-tól érvényes, tehát az elővizsgálat okozta 8–10 napi késedelemből reájuk nézve semmiféle hátrány nem származik, a mintegy 50 ódorkovác e vizsgálat eredményét nem várta be, hanem nyomban sztrájkba lépett. . . A hatóság azonban ahelyett, hogy az ódorkovácokra a honvédelmi minisztérium 1916. február 14-én kelt rendeletének szigorú intézkedéseit alkalmazva, a panaszbizottság teljesen helyes és jóindulatú eljárásának érvényt szerzett volna, a Fegyvergyár igazgatóságát az ódorkovácok követelésének teljesítésére kényszerítette. Ennek az április 20-i döntést követő elcsuszamlásnak tulajdonítható túlnyomó részben a május hó elején támadt az az elvadult állapot, mely futótűzként az összes vállalatok munkásait lángra lobbantotta, és amelyet a panaszbizottság csak a gyárakat rendkívüli áldozattal sújtó háromhónapos permanens munkával bírt lecsitítani.”¹³⁰ A fegyvergyári ódorkovácok eljárása a béremelés területén *minőségi* változásokat vont maga után. A hivatalos jelentés szerint . . . , egészen 1917. április 20-áig a panaszbizottság bédöntéseinek az vétetett irányadónak, vajon az 1914. év első feléhez képest az átlagos keresetek legalább 40%-os emelkedést tüntetnek-e fel. Amennyiben a kereseteknek ez a legalább 40%-os javulása kétségtelen beigazolást nyert, a munkásoknak ennél továbbmenő követelése nem találtatott indokoltnak. A panaszbizottságnak ez a

bérlimitáló működése azonban ettől kezdve megszűnt és mint a béke fenntartására hivatott bérdiktáló bíróság azóta teljesen elvesztette azt a talajt, amelyre az 1916. január 17-i alaprendelet helyezte.”¹³¹

1917 májusában tetőzött a sztrájkhullám. „A Fegyvergyár, Lipták, Ganz, Weiss Manfréd, Hofherr stb. gyárak munkásainak a tanoncokat és a női munkásokat az előtérbe toló, nemcsak bérkérdéseket, hanem kifejezetten *hatalmi követeléseket* is kiélező, szinte ütemszerűleg a legutóbbi hét folyamán föllobbant mozgalmi az 1912. év tavaszának viszonyait visszaidézi.” – írja a vasipari munkaadók érdekvédelmi szervezetének évkönyve.¹³² Az újabb fegyvergyári eseményeket ismét részletesen bemutatták: „A leg hosszabb ideig tartó és a legsúlyosabb kihatású bérmozgalommal a Fegyvergyárnak kellett megküzdenie, mely az ódorkovácsok április 20-i fellépésének sikerén felbuzdulva, május elején a gyár összes szakmabeli munkásait hasonló eljárásra tüzelte. *Május első hetében a gyár összes munkásai sztrájkoltak*, ami a gyárnak május 14-én végrehajtott militarizálása után sem szűnt meg és csak annak következtében enyhült, hogy a Panaszbizottság május 23–24-én a gyárat rendkívül messzemenő áldozatokkal sújtó döntésekkel a munkásság kívánságait teljesítette.”¹³³ A Vas- és Fémipar számára alakított Munkáspanaszbizottságnak a Fegyver- és Gépgyár Rt. helyiségében 1917. május 23-án és 24-én megtartott 56. ülésének jegyzőkönyve szerint a béremelések a következő módon alakultak. Az idomszerlakatosok az *akkord-árak* 25%-os emelését kérték. Hasonlóképpen jártak el a szerszám beállító- és ódorlakatosok. 30%-os emelést követeltek a szerszám-, a fegyverszerelő-, a szerszámgép-, és készülék készítő lakatosok. A padilakatosok a napi 16 korona kereset mellett kardoskodtak. A napszamosok a 45 filléres órabért 80-ra akarták felemeltetni, a mintasztalosok 125 fillér órabér helyett 176 fillért kértek.

Az egyéb statisztikai iratanyag is részletesen beszámol az április eleje óta permanensen jelentkező bérkövetelésekről. Ezek a követelések a bérek megemelésén túl (a tanoncok pl. 100%-os óradíj javítást kértek) magukban foglalták a 40%-os drágasági pótlék elnyerését, annak ellenére, hogy 1916. november 5-től a gyár szakmunkásai általánosságban 30%-os drágasági pótlékot élveztek.¹³⁴

A Panaszbizottság a munkásokkal alkudozó gyárigazgatóság oldalára állt és a követeléseknél jóval mérsékeltebb béremeléseket határozott el. Mindezekon felül a férfiaknál 20, a nőknél 25%-os drágasági pótlékot engedélyeztek. Az első pótzászlóaljnak a gyárba vezényelt 42 katonája a munkásokkal egyenlő elbánásban részesült.¹³⁵ A panaszbizottsági ülésen a gyárat Klemm Károly igazgató, Kann Iván irodafőnök, a munkásokat Malasits Géza és Horovitz Gábor szakszervezeti titkárok, továbbá a nagy számban jelen levő fegyvergyári munkások képviselték. A fegyvergyáriak elszánt harcának egyik speciális okát abban véljük felismerni, hogy az alapbérezés és a kereset a különböző szakágazatokban ekkor már általában alatta volt a más vállalatoknál fizetett béreknek. Az 1917. év januárjában felvett statisztikai kimutatások erre bőséges anyagot szolgáltatnak.¹³⁶ Az 1917. évi munkás megmozdulások egyébként általánosságban is. kb. 25%-os béremelést eredményeztek.¹³⁷

1917 nyarán lezajlott a második tanonc-sztrájk (az első 1914 őszén volt), mégpedig béremelési eredményekkel. A gyár hadiüzemi parancsnoka viszont egyre gyakrabban alkalmazta a munkásokkal szemben a megtorlásnak azt a módját, hogy „a gyanús eleme-

ket" bevonultatta és a frontra küldte. Így jártak állítólag a királyi várba vonuló, tüntető munkások, akiket a karhatalom összefogott és a frontokra küldött. *Szerepüket éppen ezért a munkásnők vették át, akik nyíltan követelték pl. Kann Iván irodafőnök leváltását.* ¹³⁸ A viszonyok az év második felében sem javultak. A fiatal öntők alig kerestek pl. heti 60–70 koronát. ¹³⁹

Annak igazolására, hogy a munkásság viharos mozgolódásainak kimerítő okát valóban a háborús nélkülözésekben kell keresnünk, közöljük, hogy a gyár 1917-ben 25 q. szalonnát kapott az Országos Közélelmezési Hivataltól. Ebből egy-egy munkásra egy hónapra legfeljebb 40 dekagramm jutott. A szalonnát zsírjegyre osztották ki, ¹⁴⁰ szabadpiacon vagy egyáltalán nem volt ilyen áru, vagy megfizethetetlen a bérből élő kisemberek számára.

Az év krónikájához hozzátartozik még, hogy a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége mindezek után 1917. november 22-én 75.000 koronát fogadott el a Fegyver- és Gépgyár Rt.-tól az Erzsébetfalván létesítendő vas- és fémmunkás otthon céljaira. . . ¹⁴¹

Az 1918. év – amint ismeretes – a január 18-tól 21-ig tartó általános sztrájk jegyében kezdődött meg. Március 4-én Budapesten több helyen ismét sztrájk volt a 8 órás munkaidő visszaállítása érdekében. Emiatt március 8-án a gyárosok kizárták üzemekből a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete kebelébe tartozó gyárak összes munkásait, kb. 60.000 embert. A kizárás 8 napig tartott és végül a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségével való megegyezéssel végződött. *A gyárosok ekkor ismerték el a munkások bizalmi férfi rendszerét.* ¹⁴² A mozgolódások ennek ellenére tovább folytatódtak a Ganz Wagonygyárban, a Lipták, Hofherr, és Lőszergyárban, a Fegyver- és Gépgyár Rt.-ban, a Hercegh Ernő-féle gyárban stb. ¹⁴³ A Fegyver- és Gépgyár Rt. telephelyén az év folyamán összesen 7 alkalommal volt munkás-megmozdulás. Ezek közül 6 megegyezéssel végződött, egy eset pedig a panaszbizottság elé került. ¹⁴⁴ Az utolsó háborús év erőfeszítései végül megkövetelték, hogy sok magyar vasipari szakmunkást – köztük természetesen fegyvergyáriakat is – katonai behívókkal osztrák területen levő üzemekbe vezényeljének át, ami nálunk a termelésben nyilvánvalóan komoly nehézségeket okozott. ¹⁴⁵

Az 1918. év megmozdulásaiban új elemként jelentkezett a *háború ellenesség és a béke megkötésének követelése*. A fegyvergyári munkások fizetése ekkor már szinte egyöntetűen a szakmai átlag alatt volt. ¹⁴⁶ E magában véve is nehezen elviselhető állapothoz járultak még a harctereken küzdő hozzátartozókról kapott kedvezőtlen hírek. 1918 májusában Kautzky Károly, Wachtler József és Brünner Márton munkások Frommer Rudolf vezérigazgatóhoz intézett levelükben pl. ezt írják: „Fiaiunk a messze idegenben oly rossz bánásmódban részesülnek, hogy az kétségbe ejti szülői szívünket.” ¹⁴⁷ Az esztendő folyamán a *forradalom érlelődésének* számos jele volt már megfigyelhető. A fegyvergyáriak is résztvettek pl. abban a tüntetésben, mely a „Népszava” Conti utcai székháza ellen vonult és követelte a *Szociáldemokrata Párt fellépését a háború ellen*. E tüntetésnek több halottja és sebesültje volt. ¹⁴⁸ Végül 1918 őszén a *Magánalkalmazottak Szakszervezetének* első sztrájkja is a Fegyver- és Gépgyár Rt. telepén zajlott le. E megmozdulást a munkások teljes erővel támogatták. ¹⁴⁹ Nem véletlen, hogy az Ipari és Közlekedési Tisztvi-

selők Országos Szövetségének (Iktosz), mely a műszaki értelmiség forradalmi megmozdulásaiban 1918–1919-ben olyan nagy szerepet játszott, igen sok tagja volt a Fegyver- és Gépgyár Rt. telepén is. A szervezet társelnöke Helfgott Ármin mellett a fegyvergyári Balogh Artur gépészmérnök volt.¹⁵⁰ Tagjai még a szervezetnek a következő fegyvergyári tisztviselők: Altmann Vilmos, született 1893-ban Budapesten, 4 középiskolát végzett, a vállalathoz belépett 1913-ban írónoki minőségben;

Békessi Franciska, született 1902-ben, a vállalathoz került 1918-ban, lakott Dunaharasztn, végül

Braun Gyula tisztviselő, aki 1899-ben Budapesten született és kereskedelmi érettségivel rendelkezett.¹⁵¹ Megemlíthető végül, hogy a Gyárközi (Szervező) Bizottságnak is voltak fegyvergyári tagjai.¹⁵²

IV. A POLGÁRI FORRADALOM ÉS A MAGYARORSZÁGI TANÁCSKÖZTÁRSASÁG KORÁBAN

Az 1918 őszen kitört polgári forradalom elsöpörte a háborús kormányzatot s elindította az ország népét a béke, továbbá a demokratikus átalakulás útján. De ugyanakkor számos olyan problémát is meg kellett oldania, amit az előző kormánytól örökölt. „A háború elvesztésével a hadianyagok gyártását azonnal beszüntették, s minthogy ez hirtelen jött, ennek következtében a harctérről visszatért emberek tömegeit a gyárakból elbocsájtott munkanélküliek tízezrei szaporították”¹⁵³ – írja egy korabeli jelentés. A Fegyver- és Gépgyár Rt. életére innen kezdve a lassú leépítés jellemző. 1918 végétől 1919 végéig kizökkent minden a megelőző kerékvágásból. A politikai események mellett igen jelentős tényezővé vált a vállalat életében az a körülmény, hogy a közös Hadügyminisztérium nagyösszegű tartozásai rendezetlenek maradtak.¹⁵⁴ A vállalkozás vagyoni helyzete a következő képet mutatja:

Az ingatlanok értéke 1918. január 1-én	5.015.125.75 K.,
a gépi berendezések értéke	8.484.465.56 K.,
1919. december 31-én az ingatlanok értéke	11.386.464.59 K.,
a gépi berendezéseké pedig	9.434.835.24 K.

Az ingatlanoknál tehát 6.371.338.84 K. beruházási többlet mutatkozik, míg a gépi berendezéseknél alig 950.369.68 K.¹⁵⁵ A látszólagos többlet valószínű oka a pénz elértéktelenedése, hiszen – mint ahogyan arról már szó volt – a román megszálló hadsereg tagjai a gyár gépeinek jó részét vagonokba rakták és magukkal vitték.¹⁵⁶ E feltevés mellett szólnak a munkások létszám adatai is. Eszerint

1919. júliusában	3.782	
1919. szeptemberében	35	
1919. decemberében pedig	303	munkás dolgozott a gyárban. ¹⁵⁷

A háború alatti munkámegmozdulásokban oly tevékeny fegyvergyáriak most is változatlan energiával vettek részt a forradalmi eseményekben. A régi módszerekkel kivívott utolsó eredmény a munkaidőnek napi félórával való megrövidítése volt, melyet 1918. október 29-én léptettek életbe. ¹⁵⁸ Aznap volt a híres „Lánchídi csata.” Másnap, október 30-án Budapest gyáraiban tiltakozó gyűléseken vettek részt a felháborodott munkások. A Fegyver- és Gépgyár Rt. telepén „a munkások bizalmi embere rövid, de gyűjtő beszédben ítélte el a hétfő esti szomorú és vérlázító eseményeket. . . *A beszéd végeztével a gyár munkásai, mintegy háromezren, megrohanták a gyár hatalmas fegyvertárát, amelyben mintegy ötezer fegyver, Mannlicher-puskák, Frommer-pisztolyok és nagymennyiségű töltény volt felhalmozva.*” *Az igazgatóság tehetetlenül nézte a munkások felfegyverkezését.* A katonaság, sőt Károlyi Mihály és a Nemzeti Tanács több tagjának közbelépésére volt szükség, hogy a kedélyek lecsillapodjanak. ¹⁵⁹ Az őszirózsás forradalom győzelme azonban egyszeriben szabaddá tette az utat az öntevékeny fegyvergyáriak előtt is! Nagy Lajos esztergályos, Prokop István és Hornicsek Ede főbizalmi vezetésével megszervezik saját gyári őrségüket. November elsején 200 katona jelenlétében, akik átálltak a forradalom oldalára, *megválasztják küldötteiket a megalakuló központi munkástanácsba.* ¹⁶⁰ Innen kezdve ott látjuk őket mindenütt, ahol jelentős események zajlanak. November 16-án, a köztársaság kikiáltásának ünnepén „a fegyvergyári munkásság négyezer főnyi tömege zenekarral és dalárdával” haladt annak a hatalmas menetnek az élén, mely a Soroksári útról indult el az Országház előtt tartandó gyűlésre. ¹⁶¹ 1919. január elején, valószínűleg 4-én ismét öntevékeny módon *megalakítják a gyár területén a hatalmat gyakorló saját munkás tanácsukat.* Mivel az igazgatóság ruhasegélyeket nem fizetett, a munkások sztrájkba kezdtek. A fenyegető helyzetre való tekintettel Frommer Rudolf vezérigazgató, Tobisch és Klemm igazgatók jobbnak látták távozni a telepről. Ekkor alakították meg a munkások és tisztviselők közös fellépésével saját munkástanácsukat. A munkástanács Frommer Rudolf vezérigazgatót antiszociális viselkedése miatt menesztette s a gyár vezetésével Balogh Artur mérnököt bízta meg. Balogh Artur a változást bejelentette a Magyar Általános Hitelbanknak, Weiss Manfrédnak és a gyár főrészvényeseinek. „Vasárnap (1919. jan. 5.) az üzem szünetelése alatt . . . a munkások bizalmi testülete őrizte a gyárat.” Ekkor még másik négy tisztviselőt is eltávolítottak. Ezek helyébe új igazgatóságot választottak, melyben a munkásság képviselői is helyet foglaltak. ¹⁶² Valószínű, hogy már ekkor felszínre kerültek azok az emberek, akik a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása után cégjegyzési jogosultságot szereztek, mint Butermann Lajos, Porzolt Béla, Raabe Vilmos, Kaan Iván és Schilling Bernát tisztviselők. ¹⁶³

Hosszasabban kell szólnunk Balogh Artur mérnökről, a gyár nemrégiben elhunyt veteránjáról, a műszaki értelmiségi szervezkedés egyik kimagasló helyi és országos alakjáról. Tobisch igazgatóval való ellentétei miatt 1916-ban a frontra akarták küldeni, de a munkások ellenállása ezt megakadályozta. ¹⁶⁴ Innen kezdve tevékeny résztvevője volt a tisztviselők mozgalmának. A Magyar Tanácsköztársaság alatt jelent meg a Magyaror-

szági Szocialista Párt Könyvkiadóhivatala gondozásában a „Diesel-gépek szerkezete, működése és szerelése” című, Sygall S. művezetővel közösen írt könyve. Az ellenforradalom hatalomra jutása után állását veszítette, de továbbra is megőrizte a munkásmozgalommal való kapcsolatát. Schreiber Józseffel együtt társszerkesztője lett a „Népszava Könyvkereskedés” kiadásában megjelenő „Műszaki Könyvtár” sorozatnak. E sorozat népszerű, tudományos munkái nagy segítséget nyújtottak a szakmunkásoknak. Több saját műszaki könyve is itt látott napvilágot. Ezek közül a legjelentősebb a „Diesel-gépek kezelése és karbantartása” című műve, mely 1917-ben jelent meg először, majd 1920-ban másodszor német nyelven Berlinben, végül a „Műszaki Könyvtár”-nál ugyancsak 1920-ban újra magyar nyelvű kiadásban.¹⁶⁵

A fegyvergyári munkástanács működésének különben egyetlen nyoma maradt fenn. A Magyarországi Vas- és Fém munkások Központi Szövetsége vezetőségének 1919. február 11-én és 14-én tartott rendes ülésén tárgyalták a fegyvergyári munkástanács kérelmét Mihályi Ferenc, Andrásy Gyula és Platsek Adolf volt főbizalmiak ügyében, továbbá Nagy Elek, Breznay, Matusek, Koszorús és Kocsis nevű egyének visszavétele tárgyában. Az előbbieket ellen a fegyvergyári bizalmi testület vizsgálatot indított.¹⁶⁶ Megjegyzendő, hogy az üzemi választmányokról szóló 1071/1919. M.E.sz. rendelet csak 1919. február 11-én jelent meg. Végül szólnunk kell arról, hogy 1919-ben is volt a Fegyvergyárban bérmozgalom, mely egyezséggel végződött.¹⁶⁷

A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása után rövidesen sor került a Vörös Hadsereg megalakítására. *A fegyvergyáriak maguk kérték a 20. munkásezred megszervezését.* A 19. és 20. munkásezredek felállítását 1919. július végén rendelte el a Hadügyi Népbiztosság. Az előbbibe a Weiss Manfréd Huskonzervgyár és a Közvágóhíd munkásait sorozták be, az utóbbiba a fegyvergyáriakat. A fegyvergyáriak közül július 21-ig ennek ellenére mindössze egy századot állítottak fel, de az is egy másik ezredbe volt besorolva, holott mint tudjuk a gyár alkalmazottainak létszáma meghaladta a 3500 főt.¹⁶⁸

A munkásság nagyrésze nyilván ismét a fegyverek előállításával volt elfoglalva. Ezúttal azonban ezek a forradalom védelmében készültek el. A fegyvergyáriak harcáról biztosan csak annyit tudunk, hogy 1919 júliusában résztvettek Budapesten az ellenforradalmi puccskíséret leverésében.¹⁶⁹ A Magyar Tanácsköztársaság katonai veresége után a Budapestre bevonuló román csapatok nyomában rögtön megjelentek a gyártelepen a Magyar Általános Hitelbank urai, hogy visszaállítsák a régi „rendet”.¹⁷⁰ Nyomukban viszatért Frommer Rudolf vezérigazgató is, aki 1919 március 4-én állásáról lemondott. 1920. június 15-én már újra teljhatalommal rendelkezett a gyárban.¹⁷¹ A munkásmozgalom embereire viszont a fehér terror megtorlásai, halál, börtön, emigráció, elbocsátás és mellőztetés várt. A nyomor soha nem látott méreteket öltött. Az üzemek kapui hetekig zárva voltak. „Csaknem teljes négy héten át tartott ez a szüneteltetés és a leghetlenebb állapotokat teremtette, hogy szinte csodával határos, hogy szaktársaink megélhetéseikről gondoskodni tudtak” – írja egy korabeli szakszervezeti jelentés.¹⁷² A fegyvergyári munkások is osztoztak ebben a sorsban, azonban a nagy katasztrófa közepette is megőrizték Erzsébetfalván működő otthonukat, mely segített fenntartani körükben az összetartozás és a szervezkedés szellemét. Még 1918 nyarán történt, hogy a munkások Erzsébetfalván eladták a Rózsa utcai telket s helyette megvették a Csillag utcai otthon

mellett fekvő 600 négyszögöles telket mintegy 80.000 korona értékben.¹⁷³ A Magyar Tanácsköztársaság idején újabb örvendetes eseményre kerül sor. A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége vezetősége további segítséget adott, egy 1919. július 8-án kelt jelentése szerint: „Az erzsébetfalvai csoportalakítás ügyében Miákits, Bernáth és Paulus kint jártak Erzsébetfalván, tárgyaltak a vasmunkásokkal és ennek alapján ajánlják, hogy a vezetőség a csoport megalakításához járuljon hozzá. Ugyancsak ajánlják az 50.000 korona kölcsön megadását az építkezéshez. . . A vezetőség a csoport alakításhoz és az 50.000 korona kölcsön megadásához hozzájárult.”¹⁷⁴

V. A GYÁR TÖRTÉNETE AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER BERENDEZKEDÉSE ÉS A GAZDASÁGI VILÁGVÁLSÁG IDŐSZAKÁBAN

Termelés, értékesítés, beruházások

Az első imperialista világháború befejezése után a hadianyaggyártásban érdekelt iparvállalatoknál erős visszaesés következett be, sor került a már birtokukban levő állami rendelések részbeni vagy teljes, kártérítéssel vagy anélkül történő törlésére. A kedvezőtlen üzletmenet a Fegyver- és Gépgyár Rt-ot is nehéz helyzetbe sodorta.¹⁷⁵ Az 1922-ben megindult inflációs virágzás ugyan sokban könnyített a helyzeten, a béketermelés irányába történt széles skálájú profilátalakítás az érdekelt vállalatok számára lehetővé tette a fokozottabb értékesítést, de a fellendülés mindössze két évig tartott: a korona stabilizációja 1924-ben véget vetett az ingatag alapokon álló, spekulációra épülő fellendülésnek. Az általános pangás jegyében eltelt 1924–1925. üzletévben a Fegyvergyárat különösen az állami, valamint városi hatóságok és intézmények megrendeléseinek elmaradása érintette érzékenyen, mert ezekre a közszállításokra a külföldi piacoktól való teljes elszigeteltség miatt égetően szüksége volt. E két esztendő alatt a vállalat valamennyi gyártási ágazatát a termelés nagyfokú csökkenése jellemezte.¹⁷⁶

A Fegyver- és Gépgyár Rt. vezetőségének üzletpolitikáját már a stabilizáció évétől kezdődően a szívós és következetes gyártmányfejlesztés igénye, az előállított termékek körének bővítésére, technikai tökéletesítésére irányuló törekvés határozta meg. Az 1924–1932 közötti években egyre több, valóban béketerméknek számító, állandóan korszerűsített formában megjelenő cikkel (Diesel-motorok, háztartási mérlegek, rajzeszközök és körzőkészletek, vas-, fém- és famegmunkálásra szolgáló szerszámgépek, gépipari szerszámok, készülékek, kovácsolt tömegcikkek és fémöntvények) lépett a vállalat a fogyasztóközönség elé, de hasonló volt a helyzet a polgári fogyasztásra szánt, külföldön is keresett lőfegyverek (sport-, vadász- és ifjúsági puskák, pisztolyok, töltények) terén is.¹⁷⁷

A vezetőség által készített, a nyilvánosság tájékoztatására szánt üzleti jelentések és zárszámadások szerint a Fegyver- és Gépgyár Rt. 1926–1929 között állandóan emelkedő nyereségre, de a válságidőszak lényegében kedvezőnek mondható átvészélése is a FÉG

gyártmányok kiválóságának, sőt egyes termékek esetében az 1930–1931-ig emelkedő, vagy legalábbis megfelelő keresletnek volt köszönhető. Ezeket a közvélemény megtévesztését szolgáló információkat maga a vállalat anyaintézete, a Fegyver- és Gépgyár Rt. részvénytöbbségét tárcájában tartó Magyar Általános Hitelbank cáfolta meg abban a jelentésben, melyet a polgári igények kielégítését szolgáló egyes termékek 1925–1932 közötti forgalmáról készített.¹⁷⁸

- „1/ A Dieselmotorok forgalma 1925–1928 között egészen csekély volt, 1929-től kezdve pedig teljes mozdulatlanság állott elő. Ennek okát abban találhatjuk meg, hogy a Fegyver- és Gépgyárnál előállított nehéz típusok helyett új, könnyebb típusok jelentek meg a piacokon;
- 2/ A tömegcikk, készülékek, szerszámok, félkészgyártmányok forgalma az egész időszak alatt nem mutatott említésre méltó mozgást;
- 3/ Pisztolypokban a forgalom 1925–1932 között igen gyenge volt és ennek megfelelően az 1933. évi raktárkészlet a piac szükségleteihez mérten rendkívül nagy. . . ;
- 4/ A pisztolytöltényeknél különösen 1927-től kezdve rendkívül alacsony a szállítási volumen. . . ;
- 5/ A vadászfegyverek vonalán a tárgyalt időszakban nagyarányú raktárra történő gyártás folyt. Ennek oka az volt, hogy az itt járt entente missziók előtt igazolni kellett az addig katonai fegyvergyártás céljára szolgáló gépek polgári célokra történő felhasználását. Egyedül ez a lehetőség kínálkozott a géppark kiszolgáltatásának elkerülésére. . . ;
- 6/ A vadásztöltények forgalma egyenletesnek és jónak mondható;
- 7/ A konyhamérlegek eladása 1925–1931 között túrhetően alakult, általában arányos volt a leltárkészlettel;
- 8/ A körzőeladás sohasem volt számottevő, csupán 1926-ban haladta meg a 9.000 P-t. E cikk forgalmának évi átlaga 1–3 ezer P körül mozgott. . . ;
- 9/ A kiskaliberű és ifjúsági fegyverek forgalma lökésszerű keresletre utal. Meggondolandó lenne, hogy a kormány által nagymértékben támogatott levéte-oktatás céljára nem lehetne-e nagyobb mennyiségű szállítást elérni egy árleszállítás révén, mivel a jelenlegi magas árak ezt veszteség nélkül lehetővé teszik.”

A jelentésből egyértelműen kiderül, hogy a nagyközönség számára készült jelentések, melyek csak a polgári termékek gyártásáról és forgalmáról adtak számot, nem a teljes valóságot mutatták – mert nem is mutathatták – be. Az 1920-ban Magyarország számára megszabott békefeltételek nem tették lehetővé a katonai fegyverek gyártását és így a vállalat ezirányú tevékenységét nem hozhatta nyilvánosságra. Való igaz az, hogy a Fegyvergyár rátért az említett békecikkek jelentős tömegű előállítására, melynek következtében a katonai rendelések gyártása csak a korábbinál kisebb mértékben történhetett meg.

A nyilvános jelentésekben propagált rendkívül kedvező eredmények, a foglalkoztatottságnak még a válság időszakában is megfelelő alakulása azonban nem magyarázható e termékek kiváló minőségével, az irántuk megnyilvánuló élénk kereslettel. Az történt tehát, hogy a hadsereg részére történő – de be nem vallható – szállítások eredményeit, az így nyert jó foglalkoztatottságot a békecikkekre hárították át. Az olyannyira hangsúlyozott béketermelés tehát nem szolgált más célt, mint a fegyvergyártó termelő képességátmenését, a haditermelés elködösítését.

A Magyar Általános Hitelbank előbb említett jelentéséből ¹⁷⁹ arra is fény derül, hogy 1925–1932 között a polgári és hadiszállítások aránya a következőképpen alakult:

Év	Polgári százalék aránya	Honvédségi	Év	Polgári százalék aránya	Honvédségi
1925.	33.68	66.32	1929.	10.00	90.00
1926.	35.21	64.79	1930.	19.62	80.38
1927.	18.32	81.68	1931.	9.32	90.68
1928.	20.86	79.14	1932.	9.67	90.33

A 8 esztendő összesített adatai alapján teljes joggal állapíthatjuk meg, hogy a Fegyvergyár az első világháború befejezése után is a hadikincstár szállítója maradt, létét szinte kizárólag annak köszönhetette. Az 1925–1932. évek közötti 38.617.000 P-s összforgalmából 31.771.000 P-t, azaz 82.27%-ot tettek ki a hadiszállítások. Különösen 1929-től kezdve vált nyomasztóvá ez az egyoldalúság, mely az egyéb fogyasztópiacok mondhatni teljes hiánya következtében azzal fenyegetett, hogy a hadikincstár rendeléseinek elmaradása esetén a gyár bezárhatja kapuit.

A katonai kincstár 1933-tól kezdve valóban erősen redukálta a Fegyvergyárnak kiadott rendeléseket. A döntés meghozatalában – a válság nyomán bekövetkezett súlyos anyagi helyzeten túlmenően – nem csekély szerepet játszottak a vállalat magas árai, melyek a Honvédelmi Minisztérium szerint aránytalanul magas nyereséghez juttatták a részvényeseket. A katonai vezetőkben kezdetben felmerült ugyan a gondolat, hogy a megrendelések csökkentése a gyár üzemének redukciójához, vagy esetleg teljes beszüntetéséhez is vezethet, de végül arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a Fegyvergyár a részére még két évig fizetendő havi 200.000 P-ből, továbbá a már elért nyereségekből fedezheti a munkabéreket, elkerülheti a munkáselbocsátásokat. ¹⁸⁰

A rendelések valóban csak arra voltak elegendők, hogy a Fegyvergyár a bukást elkerülje. Az 1933 elején vállalatba adott 100.000 db 95.M. puskából 1934 végéig mindössze 86.000 db érkezett be, javításuk erre az időpontra csaknem teljesen be is fejeződött. Novemberben már olyan nagy volt a munkahiány, hogy a munkások részbeni elbocsátása elkerülhetetlennek látszott, ha a kilátásba helyezett kb. 25.000 db levágott csövű, javításra szoruló puskát haladéktalanul meg nem kapják. ¹⁸¹ Erősen visszaesett 1933–1934-ben a 7/12.M. jelű géppuskák és a FÉG jelű leventepuskák gyártása és forgalma is. Ez utóbbiból még 1935 januárjában is kb. 7.000 db gyártása volt hátra, 1926-tól 1934-ig tehát hozzávetőlegesen 23.000 db készült el. ¹⁸²

Vállalati adatokból megállapíthatóan ¹⁸³ az összforgalom visszaesése az 1933–1935. években a korábbi helyzethez képest katasztrófálisnak minősíthető: hozzávetőleges számítás alapján az 1927–1932. évi összeladás 15–30%-ára becsülhetjük.

Az összforgalmon belül a katonai célokat szolgáló szállítások 1933-ban 79.09%-ot, 1934-ben 82.09%-ot, 1935-ben pedig 71.18%-ot tettek ki. A számok tanúsága szerint a vállalat ebben az időszakban is döntő mértékben a kincstár rendeléseitől függött, bár az 1929–1932 közötti válságidőszakhoz viszonyítva jelentős visszaesés tapasztalható a honvédségi szállítások arányaiban.

Az elénktáruló kép a Fegyvergyár rendkívüli méretű válságát mutatja. A forgalomcsökkenés káros következményeit még a költségek lehető legmesszebbmenő leszállításával is csak igen szerény mértékben lehetett enyhíteni. A fokozottabb takarékosságnak gátat szabott az a körülmény, hogy az üzem jellegére és a hadikészültségi szempontokra való tekintettel sem a beruházások, sem a személyi keretek nem voltak lényegesen apaszthatók. ¹⁸⁴

A szükség parancsolta részbeni üzemszünetelés időszakát a gyár vezetősége a műszaki felkészültség növelésére, a gépi berendezések és felszerelések javítására és karbantartására használta fel. ¹⁸⁵ Ilyen jellegű munka bőven akadt. A munkások jelentős része foglalkozott 1934 végén a több ezer darab, már évek óta üzemben kívüli álló gép és berendezés felújításával. A foglalkoztatottság hiánya nemcsak a géppark kihasználatlanságában mutatkozott meg: ezt tükrözték a részben kiürült gyár- és irodaépületek is. ¹⁸⁶

A termelés és forgalom alakulása után tekintsük át röviden a termelőkapacitás bővítése érdekében végzett beruházási tevékenységet.

A nagyközönség tájékoztatására szolgáló hivatalos adatokból ¹⁸⁷ úgy tűnhetne, hogy 1926–1933 között szinte megszűntek a beruházások: mind az ingatlanok, mind a gépek és berendezések értékadatai lényegében a teljes pangás képét mutatják. A valóságban korántsem ez volt a helyzet. A Fegyvergyár vezetősége ezekben az években nagyon is jelentős összeget, 816.000 P-t fordított a termelőapparátus bővítésére és modernizálására, de a gépeket és berendezéseket zömmel a saját műhelyekben, a gyár dolgozóival állíttatta elő, újíttatta fel. E „belső beruházások” értéke azonban – rezsiköltségnek minősülvén – nem szerepelt a nyilvános mérlegekben. Hasonlóképpen nem kaptak helyet a mérlegek „Vagyon” oldalán azok a gépek és berendezések sem, melyeket a géppuskagyártásra való berendezkedés kapcsán vásároltak meg a Honvédelmi Minisztériumtól. ¹⁸⁸

Pénzügyi eredmények

A Fegyver- és Gépgyár Rt. vezetősége az 1925–1934. esztendőik nyilvános mérlegeiben az alábbi pénzügyi eredményekről adott számot: ¹⁸⁹

Év	Eredmény	Év	Eredmény
1925.	120.401 P nyereség	1930.	1.111.574 P nyereség
1926.	367.840 P nyereség	1931.	618.151 P nyereség

1927.	727.317 P nyereség	1932.	338.382 P nyereség
1928.	1.089.536 P nyereség	1933.	1.412.826 P veszteség
1929.	1.307.900 P nyereség	1934.	5.845.940 P veszteség

Az infláció hatásától már mentes tíz év pengőértékben egységesen bemutatható számaiból kitűnően az 1925. esztendő az 1929-ig tartó, töretlen ívben emelkedő nyereségek korszakát indította el. A termelésben és fogyasztásban bekövetkezett csökkenésnek megfelelően 1930-tól megkezdődött a nyereségek lemorzsolódása, és tartott 1932-ig. Ez a három évet felölelő hanyatlás azonban még nyereséges üzletmenetet jelentett, amivel a válság idején nagyon kevés vállalat dicsekedhetett. Az 1933–1934. üzletév rendkívül magas veszteségei már világosan tükrözték azt, hogy a vállalat a mélypontra jutott, ami teljesen érthető is, ha a termelés és fogyasztás katasztrófális zuhanására gondolunk.

A nyilvánosságra hozott adatok azonban nem a valóságot tükrözik. A vezetőség nem a pillanat realitására volt kíváncsi, hanem egy kedvezőbb kép kialakítása érdekében távlatokban számolt és gondolkodott. Ennek megfelelően az egyes üzletévek mérlegeiben nem az adott esztendő tényezőit, hanem a hosszabb gyártási időt igénylő rendelések beruházási költségeinek és majdan várható nyereségének előre szétparcellázott, nagyjából arányosan megosztott összegeit szerepeltette. Erről az elszámolási rendszerről a Magyar Általános Hitelbank egyik revizora így nyilatkozott: „A vállalatnak nincsen üzemkönyvelése és a mérlegek összeállítására, valamint az évközi tételek kontírozására (számlázására) tekintetében olyan helyi szokások vannak érvényben, melyek a kérdések tisztázása tekintetében nehézségeket okoznak.”¹⁹⁰

A Fegyvergyár vezetőségének az a törekvése, hogy mérlegtechnikai bravúrokkal, a bevételek és kiadások arányának mesterséges megteremtésével egy konszolidált üzleti viszonyokat tükröző mérleget hozzon létre, a részvényesek szempontjából igen hasznosnak bizonyult. A kifizetett osztalékok százalékarányát a táblázat szemlélteti.¹⁹¹

Év	Egy részvény után osztalék %-ban	Év	Egy részvény után osztalék %-ban
1926.	10	1931.	16
1927.	20	1932.	8
1928.	30	1933.	—
1929.	36	1934.	—
1930.	30		

Mindenek előtt meg kell állapítanunk, hogy a részvénytársaságok gyakorlatában általában szokásos, tisztas eredménynek minősülő 5–8%-os osztalékot a Fegyvergyár mindössze egy esztendőben fizetett, olyan időszakban, amikor a gazdasági dezorganizáltság, a mélypontjára jutott válság körülményei között a vállalatok jelentős része vagy tönkrement, vagy éppen csak tengődött. Az 1928–1931 közötti évek osztalékai már egészen kivételesnek számítanak. Különösen figyelemre méltó, hogy a normális gazdasági viszonyok között is szinte elérhetetlen magasságú osztalékok kifizetése jórészt a válság

időszakára esett. A részvényesek nem panaszkodhattak: hála a fegyverkezésnek, 1926-tól 1932-ig, tehát mindössze hét év alatt pontosan másfélszeresére gyarapodva kapták vissza a részvényekbe fektetett tőkéiket.

1933-tól kezdve megszűnt az osztalékok aranyesője és 1939-ig ilyen címen nem történtek kifizetések. Ennek okát formailag a jelzett esztendők veszteséges üzletmenetében találhatjuk meg, valójában azonban az történt, hogy az elért, de titkos üzleti nyereségeket nem osztalékokra, hanem a belső felhalmozásra fordították. Ezekből a nyílt és titkos tartalékok formájában összegyűjtött tőkékből fedezték a beruházásokat, mind az idegen vállalatoktól beszerzett gépek és berendezések, mind a saját műhelyekben végzett, hasonló rendeltetésű gyártás költségeit. Végső fokon tehát így alakították ki a hadiipari kapacitás kibővítéséhez szükséges anyagi alapot.

A munkásság létszáma és bérezése

A vállalat átlagos munkáslétszáma 1926–1933 között a gazdasági életben lejátszódó folyamatoknak megfelelően alakult, érzékenyen alkalmazkodott a konjunktúra és dekonjunktúra által diktált követelményekhez. Az üzleti forgalom és foglalkoztatottság magas szintjéhez igazodva az 1926. évi 708 főt kitevő átlagos munkáslétszám 1929-ig 1000 főre emelkedett, ezt követően azonban – a válság hatására – bekövetkezett a zuhanásszerű visszaesés: az 1933-ban foglalkoztatott 351 főnyi munkásgárda alig haladta meg az 1929. évi létszám 1/3-át.¹⁹²

A fentiekben közölt 1929. évi átlagos munkáslétszámtól – feltehetően a nagyfokú fluktuáció következtében – erősen eltérő összlétszámot mutat alábbi táblázatunk, mely a vállalat 1929. december 31-i munkásállományát tünteti fel szakmánkénti bontásban, megadva egyúttal az átlagos órabéreket is:¹⁹³

Szakma megnevezése	Létszám	Átlagos órabér	Szakma megnevezése	Létszám	Átlagos órabér
Vasöntő	3	1,27 P	Lakatos előmunkás	3	1,00 P
Kovács	5	0,85 P	Lakatos	179	0,87 P
Szerszámkovács	2	1,20 P	Üzemlakatos	2	1,01 P
Vasztertgályos	14	1,05 P	Bádogos	3	0,81 P
Szerszámesztertgályos	1	1,06 P	Csiszoló	2	0,78 P
Gyalus	1	1,44 P	Daruvezető	4	0,54 P
Marós	2	1,24 P	Gépmunkás	162	0,61 P
Géplakatos előmunkás	4	1,09 P	Köszörűs	3	0,86 P
Géplakatos	16	0,84 P	Gépmunkásnő	1	0,44 P
Idomszerész	11	1,16 P	Betanított s. munkás	15	0,58 P
Szerszámlakatos	43	0,96 P	Segédmunkás	40	0,48 P
Szerszámmedző	8	0,79 P	Puskaműves	3	0,74 P
Beállító lakatos	3	0,96 P	Tanonc	1	0,08 P

A fegyvergyári munkások összlétszáma 1929 utolsó napján tehát 531 fő volt. Fel-tűnő, hogy női munkaerőként mindössze egy gépmunkás szerepel. Ha feltételezzük, hogy foglalkoztattak még nőket betanított és tanulatlan segéd munkásként is, akkor is megállapítható rendkívül alacsony számarányuk. A gyárban végzett munka magas műszaki színvonalára utal, hogy a szakmunkások száma lényegesen felülmúlta a szakképzetlen dolgozók számát.

Az 1,— P-n felüli átlagos órabért csak szakmunkások érhatték el, az összlétszámhoz viszonyítva a munkásoknak mindössze 8,1%-a. Igen nagy azonban azoknak a szakmunkásoknak a száma is — az összmunkásságnak kerekén 50%-a — akik nem érték el az 1,— P-s átlagos órabért. A szakképzetlen dolgozók átlagos bére általában 45–60%-át tette ki képesítéssel rendelkező szaktársaik órabérének.

A fegyvergyári szakmunkások bérvizonyaira vonatkozó ismertetésünk megköveteli, hogy összevegyjük az ottani átlagos béreket a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének kötelékébe tartozó többi vas-, fém- és gépipari vállalat azonos szakmunkás kategóriáinak összesített béátlagával.¹⁹⁴ Az összehasonlításból kiderül, hogy a fegyvergyári szakmunkások közül a vasöntők, a kovácsok, szerszámkovácsok, vasesztergályosok, a szerszámesztergályos, a gyalus, a marósok, géplakatosok, idomszereszek, szerszámlakatosok, lakatosok, összesen 277 fő, vagyis a vállalati összmunkásságnak 52,17%-a kapott magasabb béreket az iparági átlagnál. Megfigyelhető, hogy ezek a munkáskategóriák zömmel az 1,— P-n felüli órabéresek, vagy ezt a határt erősen megközelítők közül kerültek ki. Világosan felismerhető itt a vállalat vezetőségének a törekvése, hogy a magasan képezett szakmunkásokat igyekezett minél magasabb bérekkel az üzemhez láncolni. Az iparági átlagbérezéstől elmaradt a többi szakmunkás, összesen 193 fő, a vállalati összmunkásságnak 36,35%-a. E kategóriák főleg az alacsonyabban kvalifikált szakmunkásgárdát képviselték. A gyár vezetősége a jelekből ítélve e munkásréteg megnyerésére már kevesebb gondot fordított, számukra nem tartotta különösebben fontosnak az iparági átlagbér megadását sem. A betanított és tanulatlan segéd munkásokra vonatkozóan a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete nem közölte az összesített átlagbér adatokat, így nem áll módunkban összehasonlítást tenni az azonos, 11,48%-os létszámarányt képviselő fegyvergyári munkáskategóriákkal.

Mindössze néhány adat szól a tisztviselők létszámának alakulásáról. Ezek szerint a Fegyvergyár 1930-ban 193, 1931-ben 182, 1932-ben 161, 1933-ban 153, 1934-ben pedig 138 tisztviselőt foglalkoztatott. A válság tehát az alkalmazottakat sem kímélte meg, leépítésük az egész időszak alatt folytatódott. A tisztviselői elbocsájtások üteme azonban jóval elmaradt a munkásoké mögött: 1930-ban egy tisztviselőre még 3,93 munkás jutott, 1931-ben 3,55, 1932-ben 3,06, 1933-ban már csak 2,29. Mi a magyarázata a tisztviselői gárda lassúbb ütemű elbocsájtásának? — az irányukban jóval erősebben megnyilvánuló emberbaráti érzések, a szociális meggondolások.¹⁹⁵

A fegyvergyári munkások mozgalmái

A Fegyver- és Gépgyár Rt. munkásainak egymást sűrűn követő kisebb-nagyobb harcai fényesen bizonyítják, hogy az egész korszak folyamán aktívan kivették részüket a tőkés társadalom elleni küzdelemből. E sztrájkok és bérmozgalmak részben gyári keretek között maradtak, részben azonban az általános, nagyméretű vasas megmozdulások szervesen kiegészítő részét képezték. Jelen tanulmány csak a nagyobb méretű megmozdulásokat kívánja ismertetni.

Az 1922. esztendő mind a vasas szakmában, mind a Fegyvergyárban a nagy megmozdulások éve volt, melyek a rohamos pénzromlás, illetve az árak emelkedését ellensúlyozni képtelen alacsony bérjavítások következtében robbantak ki.

A legjelentősebb fegyvergyári mozgalmat 19 esztergályos és gépmunkás június 14-i munkabeszüntetése indította meg, de rövidesen csatlakoztak hozzájuk az idomszerészek is. A sztrájk kirobbanása a már vázolt gazdasági helyzeten túlmenően a bérharcot vezető gyári bizalmiak feketelistára történt helyezése, elbocsájtása miatt következett be. Az idomszerészek leállítását a gyár vezetősége kíméletlen módon torolta meg: a teljes 1200 főnyi munkásgárdát július 8-án kizárta az üzemből.¹⁹⁶ Erre az időre a vállalat munkásságának harca már a nagy vasas megmozdulás kiegészítő részévé vált, melyben a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének kötelékébe tartozó 75 gyár kb 41.000 főnyi, valamint 29 kisebb üzem mintegy 1.500 főnyi munkása vett részt.¹⁹⁷ A kizárt fegyvergyári munkásság ügyében a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete 1922. július 29-én értekezletet hívott össze, ahol a vasas szakszervezet, a gyárvezetőség, valamint a munkásság képviselői között folyt le a megbeszélés. Az igazgatóság az idomszerészek bérkövetelése ügyében hajlandó volt engedményeket tenni, de a többi munkások 30–50%-os fizetésjavításra vonatkozó kérelmét mereven elutasította, még 10%-os emelésre sem mutatkozott késznek. A két nappal később megtartott újabb tárgyalás sem eredményezett közeledést a felek álláspontjai között, ezért a további megbeszéléseket beszüntették.¹⁹⁸ A nagy fegyvergyári megmozdulás csak egy hónappal később, augusztus 30-án, az általános vasas sztrájjal egyidőben fejeződött be. Ezen a napon a gyár 1200 főnyi munkássága 70 ember kivételével – akik ígéretet kaptak arra, hogy egy későbbi időpontban újra elfoglalhatják helyüket – ismét felvette a munkát.¹⁹⁹ A vasasok közös harca, melyben a gyár munkásai jelentős szerepet játszottak, eredményesen zárult: 40%-os béremelést sikerült kiharcolniuk.

Az 1923. esztendő az előzőhöz hasonlóan a rendkívül aktív harc éve volt. Míg az 1922. évi bérmozgalmak csak a fokozódó drágulás ellensúlyozását célozták, addig 1923-ban a munkásság az 1919 után végrehajtott 50%-os bércsökkenések felszámolásáért, az értékálló munkabérek bevezetéséért vette fel a küzdelmet. A tőkésék ismét elkeseredett ellenállással védtek profitjukat. Nemcsak az értékálló munkabérek megadását tagadták meg, hanem az áremelkedéssel arányos bérjavítások elől is elzárkóztak. Visszatartó magatartásukra kb. 5.000 vasipari munkás sztrájkja adta meg a választ. A tőke a megszokott módon reagált: 1923. február 23-án mintegy 50–55 ezer vasipari munkást bocsájtottak el.²⁰⁰ A még nem tapasztalt méretű kizárás, mely a Vasművek Egyesületé-

nek kötelékébe tartozó valamennyi gyár – köztük a Fegyvergyár – munkásságát sújtotta, több, mint egy hónapig tartott, és csak március 26-án ért véget.²⁰¹

1924 elején ismét harcban találjuk a gyár munkásait. Az igazgatóság február 18-án 900 embert zárt ki az üzemből, mert béremelésre vonatkozó kérelmük elutasítása miatt beszüntették a munkát. Az összecsapásból ismét az állhatatosan küzdő munkásság került ki győztesen. Általában 5%-os, egyes csoportok azonban ennél magasabb javítással kezdhették meg március 3-án a munkát.²⁰²

Az 1927. év ismét nagy, általános vasas mozgalmak jegyében telt el. Már az év elején sorban robbantak ki az egyes gyárakban a kisebb összecsapások, melyek július-augusztus hónapokban több hétig tartó, kb. 15.000 munkásra kiterjedő általános sztrájkban csúcsosodtak ki.²⁰³

A fegyvergyári munkások bérmozgalmi kezdetben még nem váltak a tömegmozgalom alkotórészeivé, de augusztusban már szervesen kapcsolódtak a tömeges vasas munkabeszüntetésekhez. A kb. 15.000 főre tehető munkásseregben a Ganz-, EMAG-, Weiss Manfréd-, Schlick-gyári dolgozókkal együtt küzdött a bérek javításáért 400 fegyvergyári munkás is. A tömegmozgalom e fellendülését a Vasművek Egyesületének merev álláspontja váltotta ki, mely szerint csak minimális és nem is minden dolgozóra egyaránt érvényes béremelést volt hajlandó engedélyezni. A szervezeten fellépő munkásság azonban arra kényszerítette a tőkés érdekképviselői szerv vezetőit, hogy eredeti elképzeléseiket feladva, engedményeket tegyenek. A részleges eredmények birtokában augusztus 30-án megkezdték a termelést a vállalat dolgozói is.²⁰⁴

1929. március 21-én közösen léptek fel a Vasművek Egyesületének kötelékébe tartozó gyárak öntödéinek munkásai. Mozgalmukat az akkordbérek (teljesítmény v. darab-bérek) kíméletlen megállapítása, a selejtmunka bérből történő levonása váltotta ki. Ezt a megmozdulást nem a résztvevők száma, hanem az időpont tette a tőkésék számára ijesztővé. A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 10. évfordulóján bekövetkezett munkabeszüntetést burkolt és fenyegető előjelnek tekintették, célzatos politikai lépésnek minősítették, ezért az ügy kivizsgálását kérték a rendőrségtől. A vizsgálat csak a mozgalom gazdasági okait tudta kimutatni, ennek ellenére a Vasművek Egyesületének vezetősége gyorsan beleegyezett a munkásokkal megindítandó tárgyalásokba, melyek a dolgozók számára eredményesen végződtek.²⁰⁵

1929 után hosszú szünet következett be az addig rendkívül intenzív fegyvergyári munkásmozgalomban. Ez nem a munkások harci szellemének lanyhulását, a tőkés társadalommal való megalkuvását tükrözte, csupán a válság körülményeihez történő ideiglenes alkalmazkodást jelentette. A munkabeszüntetés alkalmazása olyan időszakban, amikor a munkanélküliek tömege szinte kínálta a sztrájktörőket, mondhatni eleve sikerrelenségre kárhóztatta volna a nyílt megmozdulásokat. E taktikai megfontoláson kívül természetesen szerepet játszott a válság teremtette létbizonytalanság, a munkanélkülistől való félelem is.

Az 1920 utáni intenzív fegyvergyári megmozdulások a szervezett munkások nagy létszámát, befolyását, eredményes szervezőtevékenységét tanúsítják. Tudjuk, hogy már 1927-ben is ők tették ki a vállalati munkáslétszám többségét, 1929. december 31-én pedig az 531 főből 307 fő, tehát az összmunkásság 57.82%-a volt szervezett dolgozó.²⁰⁶ Társaik

felvilágosítása, irányítása érdekében végzett munkájuk nem volt hiábavaló. A gyárban ki-
robbant harcok, eltekintve az elért sikerektől vagy elszenvedett kudarcoktól, világosan
bizonyították a fegyvergyári munkásság elszántságát és állhatatosságát.

1935 végén döntő változás következett be a Fegyver- és Gépgyár Rt. életében:
magába olvasztotta a Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt.-ot. Az egyesülés kapcsán meg-
született új vállalat történetének bemutatása előtt azonban röviden vázolnunk kell azt az
utat, melyet a nagymúltú Lámpagyár 1935 végéig megtett.

VI. A MAGYAR FÉM- ÉS LÁMPAÁRUGYÁR RT. TÖRTÉNETE AZ 1935. ÉVI FUZIÓIG

Megalakulás. Termelés, beruházás

1880-ban Testory Antal és Társa I. cs. és kir. szab. lámpa- és érczárugyár cég alatt egy
betéti társaság alakult meg Kőbányán.²⁰⁷ A vállalat már létrejöttének pillanatában magá-
ban hordta a közeli bukás csíráját, mivel a rendelkezésére álló szerény pénzalap nem volt
elegendő a szükséges beruházások megvalósítására. Néhány éves tengődés után a csőd be is
következett. A vállalat megmentésére csak egy mód kínálkozott: 1883-ban több pesti
nagyтőkés a lámpagyárat részvénytársasággá alakította át. A megállapított 150.000 forin-
tos alaptőkét részvényjegyzések útján kellett volna előteremteni, a folyamat azonban igen
vontatott ütemben haladt, majd teljesen leállt. Már a részvénytársaság létrejötte is kétsé-
gessé vált, amikor a kormány – az utolsó pillanatban – a vállalat segítségére sietett. A
tőzsdei forgalomban el nem kelt 71.600 forint névértékű részvényt megvásárolta a köz-
gazdasági alap pénzből, ezáltal biztosította a teljes alaptőke létrehozását.²⁰⁸

A piacon dúló éles verseny, valamint a pénzügyi nehézségek következtében
1886-ban ismét a bukás körvonalai bontakoztak ki. Világossá vált, hogy kisszerű támo-
gatásokkal nem lehet a vállalatot életképesse varázsolni, hanem talpraállítása és jövőbeni
virágzásának biztosítása csak gyökeres változtatásokkal valósítható meg. A kormány is-
mét jelentős anyagi hozzájárulással, 50.000 forint kamatmentes kölcsönrel sietett a Lám-
pagyár segítségére. Sokkal jelentősebb lépés volt azonban, hogy a Magyar Általános Hitel-
bank az év folyamán kezébe vette a gyár teljes pénzügyi újjáteremtésének, szanalásának
végrehajtását. Az új korszak beköszöntése a cégváltoztatásban is kifejezésre jutott: az
1886. évi szanalás eredményeként megszületett a Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt.,
melyben a magyar kormány már 85.000 forinttal volt érdekelve.²⁰⁹

A Hitelbank támogatása nem az önzetlenség megnyilvánulása volt, hanem komoly
pénzügyi érdekek húzódtak meg mögötte. A Lámpagyár kézbevitelével a Hitelbank lehe-
tőséget nyert arra, hogy az általa 1882-ben Fiumében létesített Kőolajfinomító Rt. termé-
keinek értékesítését összhangba hozza a Lámpagyár cikkeinek értékesítésével, e két, egy-
mást szervesen kiegészítő áruféleség feletti rendelkezés révén egyeduralmat szerezzen a
piacon.²¹⁰

A Lámpagyár fő gyártási profilja az első világháború előtt a petróleumlámpa osztályon nyugodott, de már ekkor igen jelentős részt foglalt el az összforgalomban a vízmérők, gázorák és vagonvilágítási berendezések gyártása is. E cikkekben túlmenően szeszmérőgépek, fertőtlenítő készülékek, fém- és vasöntvények, gázgyári cikkek, Mannlicher puskákhoz való tölténytáruk, 1899-től kezdve gáz- és villamoscsillárok, 1910-től pedig Optimus házi tűzoltókészülékek is készültek a gyárban.²¹¹

Az első világháború kitörése gyökeresen megváltoztatta az addigi termékszerkezetet. Előtérbe került, mondhatni egyeduralkodóvá vált a hadianyagok éjjel-nappali munkával történő előállítás. A haditermelésre való áttérés a Lámpagyár részére is megfelelő haszonnal járt, az így elért nyereségből 1918. december 31-ig törleszteni tudta – 250.000 korona kivételével – a háborút megelőző időben keletkezett, 2.355.000 koronát kitevő adósságát.²¹² A háborús évek emelkedő nyereségeiből a gyártelek kibővítésére is tellett, 1916-ban megvette a Steinbrucki Gőztéglagyár Társulat vele szemben fekvő 8000 négyzetméter kiterjedésű telkét.²¹³

A vesztes háborút követő évek gazdasági dezorganizáltsága a Lámpagyárat is megviselte. 1919–1922 között a nagyfokú szénhiányból eredően több alkalommal került sor hónapokig tartó üzemszünetekre, sőt a teljes üzemszünetre is.²¹⁴

Az 1920-as évek elejétől kezdve egyre inkább előtérbe kerültek az új üzletágak. Bevezetésük szükségességét a hagyományos gyártmányok forgalmának stagnálása, vagy kifejezett visszaesése tűzte napirendre. Ez a visszafejlődés jellemezte a petróleumlámpa- és égőgyártást, a gázmérőgyártást, de számottevően csökkent a vagonvilágítási berendezések jelentősége is.²¹⁵ Az újdonságok sorát az 1922-ben felállított zománcozottlámpa osztály nyitotta meg különböző termékeivel, melyekhez új profilként az 1927-ben beindított zománckádgártás csatlakozott.²¹⁶ Az új gyártmányok (fürdőkáddal egybeépített cirkulációs kályhák, egészségügyi berendezések, gázrezsók, petróleumfűzők, petróleum izzólámpák, viharlámpák, sütők, sütőállványok, fűtőtestek, szalonkályhák, orvosi műtőlámpák, utcai gázlámpák, porszívók, autogeizerek) bevezetése, valamint a már meglévő termékek állandósuló korszerűsítése főleg az 1930-as évek első felében vett nagy lendületet, amikor a vállalat – az árcsökkentéseken kívül – csak a minőségi mutatók javításával vehette fel eredményesen a küzdelmet az összeszűkülő piacokon.²¹⁷

A polgári fogyasztásra szánt termékek előállítása mellett a Lámpagyár nem zárkózott el a hadikincstári megrendelések elfogadásától sem. Míg azonban az első világháború időszakát kivéve korábban csak a Mannlicher puskák tölténytáruinak készítésével foglalkozott, addig az 1929–1933. évi világgazdasági válság idején e téren is „újítást” vezetett be és 1931-ben megkezdte a kézigránátok gyártását. Már az első évben 40 ezer darabot termeltek és ez a mennyiség a következő években sem csökkent.²¹⁸

A főrészvényes Magyar Általános Hitelbank egyik vezető tisztviselője az 1935. esztendő közepén meglátogatta a Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt.-ot. Vizsgálódásának eredményét – a vállalat műszaki berendezésére, üzemgazdasági szervezettségére, beruházási tevékenységére vonatkozóan – az alábbiakban foglalhatjuk össze:²¹⁹

A zománcozottlámpa teljesen azonos színvonalon állt a fejlett ipari országok azonos gyártási ágazatban dolgozó üzemeivel és egyben a Hitelbank konszernjébe tartozó vas-, fém- és gépipari vállalatok legmodernebb tagja volt. Mindez a legutóbbi években beszerzett új gé-

pek és berendezések üzemeltetésének, valamint a modern üzemgazdasági és műszaki szempontok érvényre juttatásának volt a következménye. A törzsgyárban már korántsem voltak ilyen kedvezőek a viszonyok. A régi gyár működését az utóbbi évtized folyamán sok esetben a véletlen befolyásolta, az esetlegesség határozta meg fejlődését. Hiányzott a szerves összefüggés az egyes üzemszervezetek között, nem volt célszerű és gazdaságos az egyes berendezések elhelyezése, az épületek kihasználása. Mindezek a súlyos hiányosságok abból fakadtak, hogy a vezetők elhanyagolták a gyár üzemgazdasági szempontból megfelelő újjászervezését. A Hitelbank főtisztviselője hasonlóan elítélő módon nyilatkozott a vezetőkről műszaki vonatkozásban is, akik az elmúlt évtizedben kevés hajlandóságot mutattak a géppark megfelelő felfrissítésére, és csak az utolsó egy-két évben kezdtek hozzá egy sor értékes gép beszerzése révén a súlyos mulasztások felszámolásához.

A forgalom és a nyereség alakulása

A századforduló idején, 1897-től 1907-ig hozzávetőlegesen évi 2 millió korona értéket forgalmazott a vállalat. Ettől kezdve az első világháború befejezéséig kb. évi 5 millió koronát tett ki az eladási összeforgalom.²²⁰

A gyár kezdettől fogva jelentős exporttevékenységet folytatott. Már a századforduló táján kiviteli piacai közé számíthatta Ausztriát, Bulgáriát, Olaszországot, Romániát, Törökországot, valamint különböző északafrikai és kisázsiai területeket. 1909-ben a dél-amerikai országokban, a világháborút közvetlenül megelőző egy-két évben pedig Indiában, Oroszországban és Szerbiában is megjelentek a Lámpagyár termékei.²²¹

A háború befejezése után az erősen összeszűkült piacok nagymértékben lecsökkentették a Lámpagyár értékesítési lehetőségeit is. Ennek hatása mind a termelésben, mind a beruházásokban megmutatkozott. 1925-től ismét a fellendülés korszaka következett. Ebben az esztendőben 4.619.000 P összeforgalmat bonyolított le a vállalat, az 1926. év már 5.309.000 P-t, az 1927. esztendő pedig 6.744.000 P-t eredményezett. Rövid három esztendő alatt tehát jelentős előrehaladást könyvelhetett el az igazgatóság, mert az 1925. évi összeforgalmat 46%-kal sikerült megemelni.²²² A jó eredmény elérésében döntő szerepük volt a különböző zománcedényeknek, melyek bel- és külföldön egyaránt jó piacra találtak.

Az összeforgalom pengő értéke, valamint a bel- és külföldi eladások egymáshoz viszonyított aránya az 1928–1935 közötti években az alábbiak szerint alakult:²²³

Év	Belföldi eladás		Külföldi eladás		Összeforgalom	
	ezer P-ben	%	ezer P-ben	%	ezer P-ben	%
1928.	5.138	74	1.833	26	6.971	100
1929.	4.203	70	1.765	30	5.968	100
1930.	3.440	72	1.335	28	4.775	100
1931.	3.072	76	993	24	4.065	100

1932.	2.649	73	994	27	3.643	100
1933.	4.129	83	843	17	4.972	100
1934.	4.990	80	1.260	20	6.250	100
1935.	4.055	76	1.246	24	5.301	100

E nyolc esztendő értékesítési viszonyai hűen tükrözik a gazdasági életben lejátszódott folyamatokat. 1932-ig mind a bel-, mind pedig a külföldi eladásoknál közel 50%-os zuhanás következett be 1928-hoz viszonyítva. Az 1933. év fordulópontot jelentett a Lámpagyár életében is. 1934-től kezdve már az exportterületek felvevőképessége is javult, és ez az összeladások értékének további növekedéséhez vezetett. A fejlődés mindazonáltal nem volt elegendő arra, hogy alapvetően módosítson a Lámpagyár nehéz helyzetén: az 1935. év bár ismét visszaeső, a válságidőszakot azonban meghaladó forgalma belföldi vonatkozásban még mindig 21%-kal, az exportot tekintve 32%-kal, az összeladás szintjén pedig 24%-kal maradt el az 1928-ban elért eredmények mögött.

A vállalat termékei közül forgalomképesség szempontjából négy cikk emelkedett ki 1925–1935 között, melyek mind a belföldön, mind a külföldön szinte osztatlan vezetőszerpet játszottak. A lámpaárúk, csillárok, továbbá a különösen kiváló keresettségnek örvendő zománcedények és zománcádkák voltak azok a gyártmányok, melyek a vállalat működésének létalapját képezték.

Az értékesítéssel kapcsolatban végezettől meg kell emlékeznünk azokról az országokról és területekről, ahová a Lámpagyár összforgalmának általában egynegyedét kitevő export irányult. Az 1928–1935. évek adatainak egybevetése alapján az érintett országok és területek a következők:²²⁴ Albánia, Algír, Anglia, Ausztria, Belgium, Bengázi, Bulgária, Ciprus, Csehszlovákia, Dánia, Délamerika, Egyiptom, Észtország, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, India, Irak, Jugoszlávia, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Marokko, Mexiko, Németország, Norvégia, Olaszország, Oran, Palesztina, Románia, Svájc, Svédország, Szíria, Törökország, Tripolisz, Tunisz.

Ezen a rendkívül széles területet felölelő, Ausztrálián kívül valamennyi világrész magában foglaló felvevőpiacon belül Egyiptom, Franciaország, Görögország, India, Jugoszlávia, Lengyelország, Románia és Törökország bizonyult a legkiválóbbnak.

A pénzügyi eredmények ismertetésére csak a századfordulótól kezdve van lehetőségünk. A XIX. század utolsó évében elért, szolidnak mondható 80 ezer koronás nyereség a következő évek folyamán szakadatlanul emelkedett és 1912-ben, 311 ezer koronás teljesítménnyel elérte tetőpontját. Az 1913–1914. években a nyereség erősen visszaesett (151.000, illetve 58.000 korona), amiben a Balkán-háborúnak, az első világháború kitörése után végrehajtott gyártási profilátalakítás átmeneti zavarainak, valamint az orosz és szerb rendelések elmaradásának lehetett szerepe. A zavaró körülmények azonban rövidesen megszűntek, ezt igazolják a következő évek korábban még csak meg sem közelített nyereségei. Az 1915. év 462.000 koronás, az 1916. év 1.794.000 koronát kitevő, valamint az 1917. év 1.562.000 koronára rugó tiszta nyereségéből bőven tellett a korábbi tartozások törlesztésére, továbbá a részvényesek osztalékainak kifizetésére. Az 1918–

1919. évek nyeresége érthető módon már komoly visszaesést mutatott (1.152.000 korona, illetve 977.000 korona), bár még mindig többszörösen túlhaladta a világháború előtti legmagasabb, 1912. évi szintet.²²⁵

1925–1928 között a Lámpagyár az alábbi nyereségeket érte el.²²⁶

Év	Nyereség ezer P-ben
1925.	328
1926.	358
1927.	520
1928.	587

A négy év számai javuló foglalkoztatottságot, állandóan fokozódó értékesítési lehetőségeket jeleznek, amit a vállalat ki is használt. E rövid időszak alatt kb. 80%-kal emelkedett a nyereség, tehát jóval maga mögé utasította a forgalom emelkedésének ütemét.

Az önálló Lámpagyár a nyilvános mérlegek szerint utoljára az 1929. üzletévet zárta nyereséggel, melynek 283.000 P-t kitevő összege a megelőző üzletév eredményéhez képest több, mint 50%-os visszaesést mutatott. A valóságos helyzetet hívebben tükröző belső mérlegből azonban kiderül, hogy már az 1929. év is veszteséggel zárult, nevezetesen 250.000 P-t tett ki a hiány.²²⁷ A következő évek nyilvános mérlegei már kénytelenek voltak bevallani, hogy a cég veszteséggel dolgozott. Az 1932. üzletév vesztesége már kifejezetten roppant nagy összegre, 926.000 P-re rúgott.²²⁸

Az 1929–1932 között elszenvedett súlyos veszteségek zömmel az eladási forgalom zuhanásszerű csökkenéséből adódtak, de nem volt jelentéktelen az állandóan magas összegekkel díjazott zománcüzemi beruházások pénzügyi kihatása sem. Ezeket a beruházásokat azért sürgette a gyár vezetősége, hogy a konjunktúra bekövetkezte után minél tökéletesebb műszaki felkészültséggel vehesse fel a harcot a versenytársakkal. Az elképzelés lényegében helyes volt, de a gazdasági visszaesés viszonyai között túlméretezettnek bizonyultak a megvalósítás arányai.

Az 1933. esztendő a Lámpagyár számára is a fellendülés beköszöntét jelentette, növekvő eladásai azonban képtelenek voltak nyereséggé változtatni az elkövetkező üzlet éveket. A piacokon dúló kíméletlen árharc során összes termékeire vonatkoztatva állandósítani kellett az árengedmények és a különböző kedvező eladási feltételek, a hitelezések politikáját. Ez a szükség parancsolta üzletpolitikai módszer oda vezetett, hogy a Lámpagyár mint veszteséggel dolgozó, nagy áruaktárral és nehezen behajtható követelésekkel megterhelt vállalat érkezett el a Fegyver- és Gépgyár Rt -gal megvalósított egyesüléshez.

A munkásság létszáma és bérezése

A Lámpagyár a XX. század küszöbét szerény, 370 munkást foglalkoztató középüzemként lépte át. Ez a létszám a termékei iránt gyorsan növekedő élénk kereslet hatására, majd az első világháború felfokozott haditermelési igényeinek kielégíthetése érdekében állandóan emelkedett és 1918-ban elérte az 1400 főt.²²⁹

1928-ban, tehát a világgazdasági válságot megelőző utolsó esztendőben 1300 munkás dolgozott a vállalatnál. A Fegyvergyár gyakorlatától eltérően itt már 1929-ben megkezdtek a leépítéseket és folytatták 1930-ban is: az azévi létszám 721 munkást tett ki, vagyis az 1928. évi összlétszám 55%-át. Az 1930. esztendő azonban egyúttal lezárását is jelentette az elbocsájtási hullámnak, és annak ellenére, hogy a válság még nem ért véget – a forgalom továbbra is lanyhuló irányzatot mutatott – ismét megkezdődött a létszám fokozatos feltöltése: 1933-ban a foglalkoztatott munkások száma elérte az 1094 főt.²³⁰ Valószínűnek látszik, hogy ez a tipikustól merőben eltérő jelenség a hadikincstártól beérkezett kézigránát rendeléseknek volt a következménye.

A lámpagyári és fegyvergyári munkáslétszám alakulása a válság időszakában két lényeges eltérést mutat:

1. a Lámpagyárban sokkal rövidebb időszakra terjedt ki az elbocsájtási hullám, mint a Fegyvergyárban, nem érvényesült végig a válság öt esztendeje alatt;
2. a létszám visszaesése közel sem érte el a Fegyvergyárban tapasztalt mértéket.

Egyik adatunk az 1929. évi átlagos munkáslétszámot 1100 főben határozza meg. Ettől – valószínűleg a nagyméretű hullámvész következtében – erősen eltérő összlétszámot mutat következő táblázatunk, mely a vállalat 1929. december 31-i munkásállományát tünteti fel szakmánkénti bontásban, megadva egyúttal az átlagos órabéreket is:²³¹

Szakma megnevezése	Létszám	Átlagos órabér	Szakma megnevezése	Létszám	Átlagos órabér
Fémöntő	4	0,87 P	Bádogos	11	0,87 P
Vasöntő	9	1,02 P	Bronzműves	13	0,99 P
Gépformázó	2	0,79 P	Fémnyomó	3	0,99 P
Olvasztó	2	0,58 P	Csiszoló	5	1,17 P
Kovács segítő	7	0,86 P	Gépkocsi-vezető	1	0,77 P
Vasztergályos	11	1,08 P	Műszerész	12	0,88 P
Fémesztergályos	3	0,96 P	Betanított s.munkás	116	0,59 P
Géplakatos	3	0,73 P	Betanított s. munkásnő	169	0,36 P
Szerszámlakatos	7	0,83 P	Segéd munkás	23	0,41 P
Lakatos	29	0,82 P	Zománczó	5	0,62 P
Hegesztő	2	0,73 P	Tanonc	22	0,12 P

Az összeállítás szerint 1929. december 31-én 459 munkást foglalkoztatott a Lámpagyár. A fegyvergyári állapotokhoz viszonyítva az első és legfontosabb eltérés abban jelentkezik, hogy a Lámpagyárban a szakmunkások száma jóval alatta maradt a képesítéssel nem rendelkező dolgozóknak, az összlétszámnak mindössze 28%-át tette ki. Ez a jelenség a gyárban végzett munka alacsonyabb igényű műszaki színvonalára utal. További jelentős különbség, hogy a Fegyvergyárhoz viszonyítva igen magas volt a nőmunkások számára. Ha csak a kifejezetten nődolgozóként feltüntetett kategóriát vesszük figyelembe és eltekintünk attól, hogy a segédmunkások és a tanoncok között is akadhattak nők, akkor is az összlétszám 37%-a közülük került ki.

A szakképzetlen és női munkások igen magas számaránya, az olcsó munkaerőt jelentő kategóriák túlsúlya okozta, hogy a lámpagyári bérszínvonal összességében elmaradt a Fegyvergyaré mögött. Az alacsony színvonal a szakmunkások bérét is károsan befolyásolta. Ilyen körülmények között csak 25 szakmunkás (az összlétszám 5.4%-a) órábérére haladta meg az 1,— P-t, szemben a fegyvergyári 8.1%-kal.

Még nyilvánvalóbbá válik a lámpagyári bérszínvonal alacsony volta, ha összehasonlítjuk a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének kötelékébe tartozó többi vas-, fém- és gépipari vállalat azonos szakmunkakategóriáinak összesített bérátlagával.²³² Az összevetésből kiderül, hogy mindössze a gépformázók, kovács segítők, vasesztergályosok, fémesztergályosok és csiszolók, összesen 28 fő, vagyis a vállalati összlétszámnak csupán 6.1%-a (a Fegyvergyárban 52.17%-a) kapott magasabb béreket az iparági átlagnál. Az iparági átlagbérezéstől elmaradt a többi szakmunkás, összesen 101 fő, az összlétszámnak 22%-a. Miután a nem szakképzett munkáscsoportok összesített átlagbéré adatait a Vasművek Egyesülete nem közölte, a lámpagyári munkásság 71.9%-át kitevő, e kategóriába tartozó munkásréteg esetében az összehasonlítástól el kell tekintenünk. Említésre méltó azonban, hogy a lámpagyári nőmunkások alacsony béréhez hasonlókkal a Fegyvergyárban nem találkozunk.

Munkásmozgalmak a Lámpagyárban

Az 1920-as éveknek különösen az első felében a Lámpagyár is a munka és a tőke közötti többszöri összeütközésnek a színtere volt. A munkásmegmozdulások azonban — a Fegyvergyártól eltérően — általában a vállalat keretein belül maradtak, ritkán kapcsolódtak a szélesebb körű vasas tömegmozgalmakhoz. A tanulmány csak a két jelentősebb bérharcot kívánja ismertetni.

A vállalat 15 öntőmunkásának 1921 februárjában kirobbant és áprilisig tartó munkabeszüntetését nem a résztvevők számának nagysága, hanem az tette emlékezetessé, hogy kilépve a gyári keretektől szervesen kapcsolódott a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének kötelékébe tartozó vas- és acélöntődék 540 öntőjének fellépéséhez. A közel három hónapon keresztül elhúzódó sztrájk a munkások és munkáltatók közötti megegyezéssel ért véget.²³³

Az 1924. év első négy hónapjában heves összecsapások színtere volt a Lámpagyár. A préselőnők már január első napjaiban sztrájkot indítottak bérköveteléseik teljesítéséért,

majd az eredményes fellépés befejeztével január 14-én megkezdték a munkát. Két hét telt el viszonylagos nyugalomban, amikor január 29-én 80 gépmunkásnő különböző túlzott teljesítménybeli követelések miatt hagyta abba a termelést. Az igazgatóság egyezkedni próbált, majd látván, hogy a nők ilyen alapon nem hajlandók beszüntetni bérharukat, február 11-én – megtorlásként – a teljes munkásgárdát, 1100 embert kizárta az üzemből. A kizárás közel három hétig, március 3-ig tartott. Ezen a napon a mozgalmat elindító nők is felvették a munkát. Egy héten keresztül az újonnan módosított akkordbérek alapján dolgoztak, de megállapították, hogy keresetük így sem kielégítő, ezért március 10-én újból leálltak. Az igazgatóság most sem késett a kíméletlen válasszal: még azon a napon ismét utcára lökte az összes munkásokat. A súlyos áldozatokat vállaló dolgozók végül győztesen kerültek ki a harcból. A hosszú üzemszünetelés károsan hatott az üzletmenetre, ezért az igazgatóság a több heti kísérletezés után megegyezett a munkásokkal, akik április 4-én újból megkezdték a munkát.²³⁴

Az 1924. évvel lényegében befejeződött a jelentősebb lámpagyári megmozdulások korszaka, a következő években már csak szórványosan került sor nyílt fellépésekre.

A lámpagyári munkásmozgalmakról megállapítható, hogy azok – főleg 1924 után – nem érték el az intenzitásnak azt a fokát, melyet a Fegyvergyárban tapasztalunk. Ennek fő oka abban rejlik, hogy a lámpagyári munkásságnak jóval kisebb része, 1929-ben mindössze 22%-a volt szervezett dolgozó. A kedvezőtlen arányszám abból eredt, hogy a vállalat összmunkásságának döntő részét a szakképesítéssel nem rendelkező és a szervezkedéstől is jórészt távol maradó dolgozók, valamint a nőmunkások tették ki.²³⁵

VII. A FÉMÁRU-, FEGYVER- ÉS GÉPGYÁR RT. TÖRTÉNETE A FUZIÓTÓL A GYŐRI PROGRAM MEGHIRDETÉSÉIG

A fúzió

Az 1935. év mind a Fegyvergyár, mind a Lámpagyár vezetősége részére a fennálló súlyos problémákkal való őszinte szembenézésnek, a keserű, de reális helyzetkép kialakításának és a leszűrt tapasztalatok alapján szükségessé vált gyökeres változtatások végrehajtásának esztendeje volt. A radikális módszerek alkalmazását mindkét vállalat aggasztó helyzetben parancsolóan előírta.

A Fegyvergyár már 1932 óta kénytelen volt nélkülözni a megfelelő foglalkoztatást biztosító kincstári rendelkezéseket. A honvédelmi igazgatás és a vállalat között kialakult igen rossz viszony következtében nagymértékben lecsökkent az üzemi kapacitás kihasználtsági foka, ez pedig a rezsiköltségek rossz elosztásában, azt követően pedig a tetemes üzleti veszteségekben nyilvánult meg. Meglehetősen bizonytalanok voltak a kincstárral szemben fennálló követelések behajtásának kilátásai is. A rossz üzletmenet nyomán ugyanakkor nagyon megnöttek a Magyar Általános Hitelbankkal szemben fennálló tartozások.²³⁶

A Lámpagyár hasonló nehézségekkel küzdött. Legfontosabb cikkeinek, különösen a lámpaáruknak és csillároknak erősen visszaesett a forgalma, ugyanakkor a piacokon dúló árharc gyártmányainak árát nagymértékben lemorzsolta. Mindezek a körülmények súlyos üzleti veszteségeket, a tartozások növekedését vonták maguk után.²³⁷

A Fegyvergyár és a Lámpagyár főrészvényesének, a Magyar Általános Hitelbanknak (az előbbi vállalatnál 39.75%-os, az utóbbinál 76.21%-os részvényérdekeltséggel bírt)²³⁸ a vezetői is világosan felismerték, hogy két érdekeltségi vállalatuk életképessége az adott körülmények között nem biztosítható. Két megoldási mód kínálkozott: vagy felszámolják mindkét nagyműtű gyárat, vagy pedig jelentékeny új tőkék befektetésével korszerű, új gyártási ágazatokra is berendezkedő, felfokozott honvédelmi rendelesek gyártására is alkalmas üzemekké építik ki azokat. Az utóbbi változat magától értetődően felvetette a Honvédelmi Minisztériummal szemben kialakult feszült viszony megváltoztatásának igényét, nevezetesen a Kincstár ellen támasztott régi fegyvergyári követelések nagyarányú csökkentését. A vállalandó veszteségek ellenére is ez a megoldás látszott célszerűnek, mert csak így nyílt lehetőség a nagy mennyiségű katonai szállítások ismételt megindulására, valamint a régi követelések el nem engedett részének fokozatos megtérülésére.²³⁹

A Hitelbank és a Honvédelmi Minisztérium között 1935 közepe táján indultak meg a tárgyalások. Kétségtelen, hogy a legfogasabb kérdést a Fegyvergyárral kapcsolatos pénzügyi problémák jelentették. A bankvezérek részéről kilátásba helyezett jelentős adósság-elengedés hatására azonban rohamosan leomlottak a tárgyaló felek között húzódó válaszfalak, és a bank a hadügyi kormányzat törekvéseinek megfelelően, az ország háborús felkészültségének növelése érdekében hozzákezdhetett a két vállalat egyesítésének, korszerű kiépítésének előkészítéséhez.

A Fegyvergyár és Lámpagyár egyesítését megelőző néhány hónap műszaki és pénzügyi-gazdasági vonatkozású előtanulmányi munkálatainak idején egyre inkább előtérbe került dr. Dammang András lámpagyári igazgató személye, akit a Honvédelmi Minisztérium magasabb köreihez fűződő kiváló kapcsolatai alapján mind gyakrabban emlegettek úgy, mint a nyugalomba vonulás gondolatával foglalkozó Frommer Rudolf vezérigazgató utódját. Kétségtelen, hogy Dammang a honvédség parancsnokai számára az eszményi fegyvergyári vezetőt személyesítette meg: a katonai teljesítőképesség minden áron való fejlesztésének feltétlen híve volt, annak megvalósítása érdekében gondolkodás nélkül hajlandó volt szakítani az óvatos, a pénzügyi eredményeket állandóan előtérbe helyező Frommer-féle üzletpolitikával. Teljesen érthető, hogy a fúziót megelőző minden ténykedése a katonai kincstár fokozott támogatását élvezte. Befolyása ennek alapján állandóan erősödött, hatalmának növekedésével pedig egyenes arányban omlottak le a fúzió útjában álló akadályok. Frommer, felmérve helyzetének egyre tarthatatlanabb voltát, valamint vetélytársának fokozatos előretörését, levonta a konzekvenciát és az általa ellenzett feltételeket tartalmazó Honvédelmi Minisztérium szerződés megkötése előtt lemondott vezérigazgatói állásáról, majd néhány hónappal később, 1935. november 1-től kezdődően nyugalomba vonult.²⁴⁰ Távozása után a vállalat vezetését dr. Dammang András vette át, ügyvezető igazgatói rangban.

1935 szeptemberének első napjaiban tehát elhárultak a fúziót, valamint a hadikincstár pénzügyi szempontjainak érvényesülését gátló legfőbb akadályok. A Magyar Általános Hitelbank engedélyével szeptember 6-án a Honvédelmi Minisztérium és a Fegyvergyár szerződést kötött, a megállapodás azonban a már elhatározott fúzióra való tekintettel a Lámpagyár részére is jelentős rendelést biztosított.

A szerződésben a Honvédelmi Minisztérium az 1936/1937. üzletévtől kezdődően nyolc éven át évi 15.000 darab, összesen tehát 120.000 darab puskát rendelt meg a Fegyvergyártól, 11,280.000 P értékben. A Lámpagyár részére 9.000.000 P értékű tűzérési gránátrendelés jutott, 1937. március 31-i határidővel történő leszállításra.²⁴¹

A szerződésben a Honvédelmi Minisztérium nagy gondot fordított arra, hogy a haditermelő képesség erőteljes növelésére kötelezze a Fegyvergyárat. Az igazgatóság vállalta is, hogy az üzemet a megállapodásban részletezett rendelkezések gyártása folyamán korszerűsíteni, modernizálni fogja. Azt is tudomásul vette a vezetőség, hogy a fejlesztés költségei kizárólag a gyárat terhelik, abból semmi sem várható át a kincstárra, mely a megállapodás betartását szakközegei útján időnként ellenőrizni fogja.²⁴²

A két gyár által vállalt kötelezettségek teljesítése jelentős pénzforrásokat igényelt, melyek előteremtése a Magyar Általános Hitelbankra várt. A pénzügyi vezetői ezúttal sem zárkóztak el a hadikincstár kívánásai elől. Kijelentették, hogy az új beruházások céljaira a következő években 8–9 millió pengő tőkét, valamint megfelelő forgótőkét bocsájtanak a Fegyvergyár rendelkezésére a piacon szokásos kamatnál lényegesen olcsóbb feltételekkel.

A Honvédelmi Minisztérium és a két hitelbanki vállalat megállapodása kétségtelesen a katonai vezetés számára nyújtotta a nagyobb előnyöket. Eltekintve a 2.7 millió pengőt meghaladó adósság elengedéstől, sikerült biztosítani az ország háborús kapacitásának számottevő növekedését, mégpedig oly módon, hogy a megrendelt cikkekben lényeges árengedményeket kapott. Természetesen a vállalatok sem jártak rosszul: újból lehetőséget kaptak a megfelelő méretű foglalkoztatásra, a Fegyvergyár pedig elérte, hogy a kincstár által részben elismert követeléseit aránylag rövid időn belül megfizetik.²⁴³

A Hitelbank, a Fegyvergyár és a Lámpagyár a maguk részéről a legmesszebbmenőkig figyelembe vették a kincstár igényeit, most már a katonai vezetőkön volt a sor, hogy a saját érdekükben is támogassák a két vállalatot. A Hitelbank ezirányú kérelmére maga Gömbös Gyula honvédelmi miniszter válaszolt. Levelében megígérte, hogy mindazokra a gépekre, készülékekre és felszerelésekre, melyeket a hadsereg számára történő gyártás érdekében külföldről kíván beszerezni a Fegyvergyár és a Lámpagyár, illetve a fúziójuk révén keletkező új vállalat, behozatali engedélyt és vámmentességet fog kieszközölni a kereskedelemügyi, iparügyi és pénzügyminisztertől. Hasonló értelemben nyilatkozott a gyártáshoz szükséges, külföldről beszerezendő nyers- és segédanyagokról is. Hathatós közbenjárásáról biztosította végezetül a Hitelbank vezetőit abban a tekintetben, hogy a két vállalat, vagy a létrejövő új cég a beszerzésekhez szükséges külföldi fizetőszközöket exportfelártól mentesen kapja meg.²⁴⁴

A katonai vezetés legmagasabb szintű támogatásának ígéretét bírva, a két vállalat igazgatósága most már véglegesen elhatározta a fúziót. 1935. november 15-én került sor a már több hónap óta húzódó előkészítő munka végleges lezárására. A Fegyver- és Gép-

gyár Rt. ezen a napon magába olvasztotta a Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt.-ot. A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. cégnév alatt létrejött új vállalat alaptőkéjét 5.440.000 P-ben állapították meg. Hogy a teljes alaptőke biztosítva legyen, újabb 28.800 darab, egyenként 50.- P névértékű részvényt bocsájtottak ki. Az értük befolyt 1.440.000 P-t a Fegyvergyár korábbi 4.000.000 P-s alaptőkéjéhez csatolták.²⁴⁵ A fúzió gyors megvalósítása érdekében végrehajtott alaptőkeemelés sikerét a Magyar Általános Hitelbank biztosította azzal, hogy az újonnan kibocsájtott részvények döntő többségét átvette.²⁴⁶

A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. megszületésével a Honvédelmi Minisztérium megszabadult attól a ránézve nyomasztó tehertől, mely a Weiss Manfréd gyárnak a tüzérségi lőszergyártásban addig elfoglalt monopolhelyzetéből, árdiktatúrájából adódott. Az új vállalat révén a hadikincstár a következő években lényeges anyagi megtakarításokat tudott elérni a tüzérségi lőszer beszerzésénél.²⁴⁷ A Hitelbank részére azt jelentette vállalatának egyesülése, hogy a gyártási jelleg kétarcúsága révén az új cég könnyen reagálhatott a politikai, vagy a gazdasági életben beálló változásokra: a volt fegyvergyári profil a háborús viszonyok között, a lámpagyári pedig a béketermelés idején biztosíthatta a pénzügyileg is kimutatható eredményes fejlődést, számára, mint fő részvényes számára a magasabb nyereséget.

Az átszervezések lebonyolítása. Beruházás, termelés

Az 1935 novemberében megszületett Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. már az év végén hozzákezdett az új gyártási ágakra való berendezkedéshez. A tervezési munkák közvetlenül a fúzió után megkezdődtek és felölelték a volt Fegyvergyár területén álló, félbemaradt épületek befejezését, illetve átalakítását, a volt lámpagyári üzemek költözésre való előkészítését, átcsoportosítását, illetve kiegészítését korszerű üzemvitelre, a régi fegyvergyári üzemek összevonását az átköltözésre kerülő új, illetve már meglévő régi üzemekkel. Szervesen kapcsolódott ezekhez a munkákhoz az 1936. év első felében a törökbálinti üzem, valamint Kőbányán a fémhengermű- és présmű tervezése.

A lámpagyári üzemeknek Kőbányáról a Soroksári-úti telepre való átköltöztetése 1936. májusában indult meg és július végén fejeződött be. A költözés fokozatosan történt. A nagyobb gépállománnyal rendelkező műhelyekből először csak a géppark egy része került át a Soroksári útra, és míg azok felszerelése tartott, a megmaradt berendezésekkel zavartalanul folyt a termelés Kőbányán. Amint az új műhelyekben megindulhatott a munka, sor került a Kőbányán visszamaradt részek átszállítására is. A költözés szervezett lebonyolítása lehetővé tette, hogy az 5 napig tartó vasöntödei üzemszünetet kivéve valamennyi műhely zavartalanul termelhetett. Már a Fegyvergyár telepén került sor a volt lámpagyári üzemek új gépekkel való kiegészítésére, de ez a munka a gépek fokozatos beérkezése és az azzal kapcsolatos elvámolási nehézségek miatt a késő őszi hónapokig tartott.

A Soroksári-úti telepen folyó nagyarányú átszervezési munka, az új gyártási ágazatokra való áttérés előkészítése nem ért véget a lámpagyári üzemek nagy részének befogadásával. Mind a megnövekedett létszám és géppark, mind a racionálisabb gyártás igényei

a rendelkezésre álló hely gazdaságos kihasználását, a volt fegyvergyári üzemek megfelelőbb elhelyezését, összevonását követelte meg. Az ennek érdekében végzett műhely átcsoportosítások, új és toldalék építkezések, épületszerelések nemcsak az 1936. évben zajlottak, hanem áthúzódtak a következő esztendőre is.

A volt lámpagyári telep is az építkezések zajától volt hangos az 1936. év második felében. Amint a régi üzemek Soroksári-útra történő átszállítása júliusban befejeződött, azonnal megkezdték az új fémhenger- és présmű építését. Első lépésként az üresen maradt, e célra nem megfelelő épületeket bontották le, majd augusztusban megindult és a tél beköszöntéig tartott az új tervek szerinti építkezés. Ekkor vehették csak kezdetüket a felszerelési munkák, melyek a következő év márciusáig húzódtak el. A régi üzemek közül 1936-ban csak a zománcmű maradt meg eredeti helyén és lényegében változatlanul, de az 1937. év már ott is számos változást és átalakítást eredményezett.

A fúzió révén egyesült két vállalat törzstelepein végrehajtott építkezési és átalakítási munkák vázlatos ismertetése után végezetül meg kell emlékeznünk az újonnan létesített törökbálinti tüzérségi lőszeralkatrész-összeszerelő üzemről is. Ennek építése a minisztériummal folytatott tárgyalások elhúzódása miatt csak 1936 júniusában vette kezdetét. Egyéb okok továbbra is hátráltatták az építkezés befejezését, így az üzem felszerelési és berendezési munkálatai csak 1937 januárjában indulhattak meg és kb. március hóban értek véget.²⁴⁸

Már a fúzió után megindult építkezések és átalakítások vázlatos felsorolása is érzékeltesen szemlélteti azt a felfokozott tempót, amit a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár vezetősége a hadiipari kapacitás növelése érdekében 1935 novemberétől kezdve diktált. Tekintettel azonban arra, hogy az ellenforradalmi korszak egyik vezető hadiipari vállalatáról van szó, hasznos az 1935–1938 közötti beruházásokat egy kissé részletesebben is megvizsgálni.

A vállalati ingatlanok (gyártelek és épület), valamint a géppark és a berendezések mérlegértékének alakulását az alábbi táblázat szemlélteti:²⁴⁹

Év	Ingatlanok	Gépi berendezés és felszerelés	Összes állótőke
É R T É K E P E N G Ő B E N			
1935.	4.212.330	6.864.266	11.076.596
1936.	6.026.573	9.255.886	15.282.459
1937.	7.306.337	12.001.976	19.308.313
1938.	8.386.340	12.705.082	21.091.422

Az állótőke rohamos, három esztendő alatt közel 100%-os emelkedése már önmagában is elárulja azt a mindent elsöprő lendületet, amellyel Dammangék igyekeztek felkészíteni a vállalatot a második világháború várható hadirendeléseinek minél teljesebb készütségben való fogadására. Még szembetűnőbbé válik az óriási nekirugaszkodás, ha figyelembe vesszük, hogy a vállalat, fennálásától kezdve 1935. végéig, tehát közel 45 esz-

tendő alatt összesen kb. 11 millió pengő értéket ruházott be, míg 1936-tól 1938-ig, azaz mindössze 3 év alatt kb. 10 milliós beruházás történt.

A legnagyobb befektetésre az 1936. esztendőben került sor. Ebben az évben 6.713.000 P-t fordítottak az építkezésekre és berendezésekre, ebből az összegből azonban nyíltan csak 4.205.863 P mutatkozik az állótőke emelkedésében. Több, mint 2.5 millió pengő értékű, saját rezsiben végzett beruházást nem vettek fel a vagyonszaporulat közé, azt részben a gyártmányok között, részben pedig leírások formájában számolták el.

Az 1936. évi, 6.713.000 P-t kitevő beruházási összeg felhasználása egyértelműen bizonyítja, hogy a vállalat vezetői a tűzérési lőszergyártásra fektették a fő súlyt: a gránátgyártás felfuttatását célzó három részberuházás (Kőbányai-úti fémhenger- és présmű = 2.089.000 P; törökbálinti tűzérési lőszeralkatrész-összeszerelő üzem = 1.673.000 P; Soroksári-úti gránátüzem = 1.142.000 P) 4.904.000 P-t, vagyis a teljes beruházás 73.1%-át emésztette fel.²⁵⁰

1937-től kezdve a beruházások üteme már veszített lendületéből. Az 1936–1938-as összes investíciónak az 1935. december 31-i összes állótőke értékkel szembeni 10.014.826 P-s emelkedéséből az 1936. évre még kerekén 42% esett, 1937-ben már csak 40.2%, 1938-ban pedig az arány 17.8%-ra zuhant vissza. A befektetések ütemének hanyatló tendenciája azzal volt kapcsolatos, hogy az adott körülmények között indokoltnak láttott és végre is hajtott beruházások elegendőnek mutatkoztak. Csak az 1938. év vége táján kezdődtek meg ismét a nagyobb beruházásokra vonatkozó tervezgetések, amikor a nemzetközi helyzet kiéleződése a fegyveres konfliktusok lehetőségét vetette fel.

Összegezve végezetül a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyárban a fúziótól, 1935. novemberétől kezdve 1938. végéig eszközölt beruházásokat, az alábbi képet kapjuk:²⁵¹

Fegyvergyár	3.727.000 P
Fémhenger- és présmű	4.413.000 P
Zománcmű	277.000 P
Törökbálint	2.269.000 P
Összesen:	10.686.000 P

Ennek az óriási összegnek 81.4%-a, 8,7 millió pengő a közvetlen haditermelés célját szolgálta, azon belül pedig döntő részben a tűzérési lőszerprogram keretében került felhasználásra.²⁵²

A termelés pengőértéke az 1935–1938. években az alábbiak szerint alakult:²⁵³

Év	Érték pengőben
1935.	4.452.924 P
1936.	8.355.002 P
1937.	13.758.649 P
1938.	22.000.000 P

A termelés 1936. évi összértéke ezek szerint 87.6%-kal, 1937. évi összértéke 64.7%-kal, 1938. évi összértéke pedig 62.5%-kal haladta meg a mindenkori előző esztendő teljesítményét. Ez a gyorsütemű fejlődés azt eredményezte, hogy az 1935. év termelési értéke megközelítően ötszörösére nőtt 1938-ra.

A termelés összértékén belül hasonlíthatatlanul gyorsabb ütemű volt a hadicélokra történő gyártás értékének növekedése. E gyorsabb tempó eredményeként jelentősen megnőtt a háborús termékek értékaránya: míg 1935-ben csak az össztermelés értékének 10.3%-át, addig 1936-ban 17.4, 1937-ben 42.4, 1938-ban pedig már 61%-át tette ki.

A fegyvergyári profilt képviselő katonai cikkek mellett a volt lámpagyári termékek közül a hagyományokhoz híven továbbra is a lámpák és csillárok, valamint a különböző zománcedények és a zománckádák voltak túlsúlyban. Az 1935–1936. esztendőben még ezek alkották a termelés gerincét, és bár 1937-től már a fegyvergyártó jelleg uralkodott el a vállalatnál, előkelő helyüket továbbra is megtartották.

1938-tól kezdve már egyértelműen a háborús célokra történő termelés határozta meg a gyártási profilt. Mindez az 1938 márciusában Darányi Kálmán miniszterelnök által meghirdetett nyílt fegyverkezési programnak, az úgynevezett „győri program”-nak volt a következménye. A fokozódó katonai megrendelések reménye, pontosabban szólva az üzleti nyereségek várható rohamos emelkedése azonnal élénk mozgolódást váltott ki a tőzsdén, ahol nagy keresettségnek örvendtek a nehézipari vállalatok részvényei: „... a tőzsde közönsége a Ganzot, Fegyvert, Győri Vagont...” vásárolta.²⁵⁴

Eladási forgalom, kartellek

Az eladási forgalom alakulásáról az alábbi táblázat tájékoztat:²⁵⁵

Év	Eladási forgalom értéke pengőben
1936.	6.786.573 P
1937.	12.300.409 P
1938.	21.046.593 P

A bemutatott három év az értékesítés területén is jelentkező nagyfokú fellendülés képét tükrözi. 1937-ben 81.2%-kal, 1938-ban pedig 71.1%-kal haladta meg az összeladás értéke az előző évi eredményt, 1936-hoz viszonyítva pedig az 1938. év teljesítménye 210.1%-os emelkedést jelent.

Az összforgalmon belül, annak ütemét túlszárnyalva nőtt a katonai célú eladások értéke, mely 1937-ben 308.8%-kal, 1938-ban pedig 194.8%-kal nőtt az előző évhez képest. E felfokozott ütemnek tudható be, hogy az 1938-ban teljesített honvédségi szállítások értéke több, mint 11-szeresen felülmúlta az 1936. évi szintet.

Emelkedési ütemének gyorsabb voltából következően, a hadiszállítások részaránya is megnőtt az összeladási forgalmon belül: 1936-ban még csak 14%-ot tett ki, 1937-ben azonban 31.7%-ot, 1938-ban pedig már 54.6%-ot ért el.

A polgári fogyasztásra szánt gyártmányok közül továbbra is a hagyományos lámpagyári termékek, azaz a lámpák és csillárok, valamint a különböző zománcozott gyártmányok játszották a főszerepet. 1938-tól kezdve e cikkek eladási forgalma is visszaesett, jelentőségük csökkent.

A rohamosan visszaszoruló polgári termékek közül a vadászfegyverek és a nem katonai pisztolyok árusítását a Városi Lerakat, valamint a vidéki bizományos-hálózat végezte, a többi termék a vas-, zománcedény-, fém-, üveg-, porcelán-, csillár- és egészségügyi árukat forgalmazó nagykereskedők révén jutott el a fogyasztóhoz. A termékek kis hányadát a különböző közüzemek vették át.²⁵⁶

A hazai piac lehetőségeinek fokozottabb kihasználása, az üzleti eredményre káros versenyharc kiküszöbölése érdekében a vállalat több monopolszervezetbe, kartellbe is belépett. Gyártási jellegéből következően igen sok területen ütközött legnagyobb vetélytársával, a Weiss Manfréd Művekkel, a kartellek létrehozása tehát elsősorban e két cégnek volt fontos, illetve az ő megegyezésüktől függött. A kezdeményező lépéseket a csepeli iparbárok tették meg. 1936 júniusában azzal a javaslatlall álltak elő, hogy a közöttük dúló, áldatlan versengéssel együtt járó harc megszüntetése érdekében kössenek megállapodást. Kijelentették, hogy már belenyugodtak a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyárnál megindult tűzérési löszergyártásba, valamint a fémhenger- és présmű felépítésébe, mindössze csak azt kérik, hogy a csőgyártást a Fegyvergyár ne vegye fel gyártási körébe.²⁵⁷

A rövidesen megkötött megállapodásban a következő kartellek létrehozását határozták el:

1. zománcedény;
2. fürdőkád;
3. horganylemez;
4. fém-félgyártmány.²⁵⁸

A Weiss Manfréd Művekkel közösen létrehozott kartelleken kívül a vállalat még az alábbi monopolszervezetekben vett részt:

1. petroleumégő kartell (a volt Lámpagyártól vette át);
2. hidegvízmérő kartell (a volt Lámpagyártól vette át);
3. magyar-osztrák fémkartell;
4. magyar-cseh fémkartell;
5. MÁVAG fémkartell.²⁵⁹

A külföldi piacokra történő exportszállítások pengőértéke a következőképpen alakult:²⁶⁰

Év	Exportforgalom pengőértéke	Összforgalmon belüli aránya %-ban
1936.	1.327.425	19.6
1937.	2.495.397	20.3
1938.	1.673.464	7.9

A kivitelnél tehát nem érvényesült az a töretlen ívű felfutás, ami a hazai eladási forgalmat összességében és katonai téren egyaránt jellemezte. Az idegen piacokon még több versenytárral, valamint az egyes államok gazdaságpolitikájából adódó nehézségekkel kellett a vállalatnak megküzdenie, az 1938. évi nagy visszaesésben pedig már szerepet játszott az egyre bizonytalanabbá váló nemzetközi helyzet is. A gyártmányok közül egyébként a külföldi fogyasztóközönség is a lámpák, zománccedények és a zománckádák iránt mutatta a legnagyobb érdeklődést.

A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. üzleti kapcsolatai korszakunkban az alábbi országokra és területekre terjedtek ki: ²⁶¹ Albánia, Algír, Anglia, Ausztria, Belgium, Bengázi, Bulgária, Ciprus, Délafrika, Délamerika, Egyiptom, Franciaország, Görögország, Hollandia, India, Jugoszlávia, Lengyelország, Marokko, Mexikó, Norvégia, Olaszország, Oran, Palesztina, Románia, Svájc, Svédország, Szíria, Törökország, Tripolisz, Tunisz. E piacok közül az elért eladási forgalom alapján különösen Egyiptom, Franciaország, India, Olaszország, Románia és Törökország, valamint az afrikai kontinens egyes országai és területei emelkedtek ki. A termékek kivitelét és értékesítését részben az illető országokban működő helyi képviselői, részben az 1935-ben megszervezett hamburgi, wieni és londoni exportőr hálózata útján bonyolította le a vállalat.

Pénzügyi eredmények

A hivatalos, a nagyközönség tájékoztatására szánt mérlegadatokból kivehetően súlyos veszteségekkel terhes esztendők köszöntöttek az 1935. év végén megalakult Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt.-ra, melynek következtében 1935–1938. között az osztalékfizetés is szünetelt. A számszerű eredményt táblázatunk mutatja: ²⁶²

Év	Veszteség pengőben
1935.	889.612
1936.	486.188
1937.	2.205.408
1938.	2.606.350

Mint azt már az önálló Fegyvergyár esetében is tapasztalhattuk, az egyes évek nyilvánosságra hozott adatai nem az adott esztendő tényezőit rögzítették, hanem a számos szem-

pont kombinációja révén előre szétosztott várható eredményeket, nyereségeket és veszteségeket foglalták magukban. Jelen esetben is ez történt, a ténylegesen elért belső üzleti eredmények merőben eltértek a fenti számoktól. A jelzett évek valódi belső üzleti eredményeit a vállalat vezetősége az alábbiak szerint határozta meg: ²⁶³

Év		Belső üzleti eredmény pengőben
1935.	veszteség	3.061.000
1936.	veszteség	2.261.000
1937.	nyereség	1.641.000
1938.	nyereség	3.480.000

A hivatalos mérlegadatokkal szemben tehát a vállalat már 1937-től kezdve nyereséggel dolgozott. Ezen túlmenően az 1937. évi nyereség egymagában még nem is fejezi ki híven a teljes pénzügyi sikert. 1935–1937 között ugyanis a vállalat 2.279.200 P-t fordított az értékcsökkenési tartalékalap növelésére, továbbá 4.385.443 P kamatot térített meg a Magyar Általános Hitelbanknak. Mindezeket figyelembe véve azt állapította meg a vezetőség, hogy a valóságban három év alatt az 1937. évi nyereségen, az 1935–1937. évi értékcsökkenési tartalékalap dotálásán és kamattérítésen túl, valamint az összes egyéb rezsiköltségen felül 703.000 P-t keresett meg a vállalat: ezt az összeget a következő évek tartalékolásaira és leírásaira kívánták félretenni. ²⁶⁴ Az 1938. év 3.480.000 P-s belső nyeresége is jóval magasabb volt, hiszen már nem számították bele a szintén belső haszonból származó, és az értékcsökkenési tartalék növelésére fordított, 1.488.000 P-t. ²⁶⁵ E két összeget egybevetve közel 5 millió P-s valóságos belső nyereséggel számolhatunk az 1938. esztendőben.

A tényleges pénzügyi eredményekből könnyen kiszámítható, hogy az 1935. november – 1938. december 31-e között teljesített, kifejezetten a haditermelés céljait szolgáló, kb. 8,7 millió pengőt kitevő beruházások nagyon jól jövedelmeztek. A felfokozott termelői kapacitás révén olyan jövedelemre tehetett szert a vállalat, ami lehetőséget adott az 1935–1938. évi értékcsökkenési leírások dotálására, a kamatfizetésekre, valamint az azokon felül megmaradó, igen magas 1937–1938. évi belső nyereségek elérésére. Ezt az összességében 8.888.000 P-t kitevő summát a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. alig több, mint három év alatt kereste meg, mindössze ennyi idő kellett ahhoz, hogy a beruházások költségei – bőségesen – megtérüljenek.

A munkások és alkalmazottak helyzete

A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. munkásainak és alkalmazottainak létszáma az erősen nekilendülő haditermelés igényeinek megfelelően rohamosan emelkedett. Adataink erről így vallanak: ²⁶⁶

Kategória	1935.dec.31.	1936.dec.31.	1937.dec.31.	1938.dec.31.
Munkások	1840 fő	2694 fő	3462 fő	5697 fő
Tisztviselők	293 fő	308 fő	321 fő	361 fő
Összesen:	2133 fő	3002 fő	3783 fő	6058 fő

A táblázatból kitűnik, hogy míg a fizikai dolgozóknál több, mint háromszorosára duzzadt a foglalkoztatottak száma, addig a tisztviselők 1938. dec. 31-i létszáma csak 23,2%-kal haladta meg az 1935. december végi állományt. A fizikai munkások számának növekedési üteme egyúttal a beruházások, a műszaki kapacitás fejlesztésének tempóját is jóval túlszárnyalta. Mindebből következik, hogy a termelés nagyarányú felfutása döntően a géppark fokozott kihasználásából, a munkaidő meghosszabbításából, a munka intenzitásának növeléséből eredt, és csak kis részben volt betudható a műszaki színvonal tökéletesítésének.

Az 1935. évi fúzió komoly változásokat eredményezett a két vállalat korábbi munkásgárdájának összetételében. Az egyesülésre vonatkozó tárgyalások befejezése és az átköltözés megindulása után mindkét, volt vállalat nagyarányú szabadságolásokat hajtott végre, melynek következtében mind a Soroksári úti, mind a kőbányai (Gergely utcai) telepen csak minimális létszámmal folyt a produktív termelés. A létszám felduzzasztása csak a költözés befejeztével indult meg. Az átszervezéssel kapcsolatban kialakult rendkívüli helyzetet a vállalat vezetői arra használták fel, hogy megszabaduljanak a számukra nem megfelelő munkásoktól. Szándékosan mellőzték a régi szervezett dolgozókat, és így a volt lámpagyári munkások közül sokan nem kerültek már át az új gyártelepre. Nem volt azonban csekély azoknak a régi fegyvergyári munkásoknak a száma sem, akiket nem hívtak vissza a szabadságolási állományból. A kiesett munkaerő pótlására az igazgatóság előszeretettel alkalmazott olyan dolgozókat, akik valamely, az államhatalom támogatását élvező munkásszervezethez tartoztak. Az 1936. évi munkáslétszám kétezer fő fölé történt emelkedésében már zömmel ez a toborzás játszotta a főszerepet. E munkásréteg beáramlása természetesen megváltoztatta az addig kialakult erőviszonyokat, a baloldali munkásszervezetek korábbi erős befolyásának gyengülését vonta maga után.²⁶⁷

Az 1937–1938. évek vállalati munkaviszonyaira, a bérezéssel, munkaidővel, túlórázással, egészségügyi helyzettel kapcsolatos állapotokra a Magyar Nemzeti Munkaközpont égisze alatt megtartott gyűlések jelentései vetnek némi fényt. Az így elélnktároló kép enyhén szólva is sanyarúnak minősíthető.²⁶⁸

A munkások túldolgoztatása állandóan napirenden volt, mondhatni megszokott gyakorlattá vált. Nem számított ritkaságnak a napi 13–14 órás munkaidő és a vasárnapi foglalkoztatás. Az már viszont ritka eseménynek számított, ha a munkás a teljesített túlórákért külön díjazást kapott.

Sok jogos panasza adtak okot főleg a kőbányai telepen maradt zománcüzem egészségtelen munkakörülményei. A zománczó férfimunkások napi három turnusban, 60 fokban hőségben dolgoztak. Több bért kaptak ugyan (heti 30–50 pengőt kerestek), mint a más gyárakban hasonló szakmában dolgozó társaik, egészségük megóvása és munkaerejük

fenntartása azonban még ennél is magasabb anyagi juttatást, főleg pedig jobb munkahelyi körülményeket, egészségvédő berendezéseket, vállalati szociális gondoskodást igényelt volna. Fokozottan áll ez a zománcüzem nődolgozóira, akik heti 8–10 pengő keresetért a legegészségtelenebb munkákat végezték. Nem csoda, hogy körükben a tüdőbaj szokványos betegséggé, amolyan előre várható munkahelyi ártalomává vált.

Igen elterjedt volt és gyakran szolgáltatott elégedetlenségre okot az a bevezetett gyakorlat, hogy munkahiány címén segéd munkás minőségben foglalkoztatták a szakmunkásokat. A rakodási és egyéb tevékenységre kényszerített szakmunkások erre az időre 40 filléres segéd munkás órabért kaptak.

Durván sértette, mondhatni létérdekében fenyegette a munkásságot a nagymértékben elharapódzott pénzbüntetési rendszer is, mely sok esetben elérte a heti kereset 10–30%-át. Előfordultak 5,— 10,—, sőt 20,— pengős büntetések is. A sorozatosan kiszabott, mind a bérekhez, mind pedig az elkövetett vétségek súlyosságához mérten aránytalanul magas büntetések főleg azért voltak sérelmesek a munkásság számára, mert az így befolyt pénzeket a vezetőség nem jóléti, vagy kulturális célokra, hanem beruházásokra, a profitot növelő gyárfejlesztések finanszírozására fordította. A munkások hangot is adtak elégedetlenségüknek és az anyagi megkorlátozások beszüntetését követelték. Dammang vezérigazgató kénytelen volt engedelményeket tenni: a pénzbüntetések rendszerét ugyan — az állítólagos súlyos hibákra való hivatkozással — nem törölte el, de a levonások összegét mérsékelte, a Soroksári úti telepen például 50 fillérben állapította meg.

A bérek javítását célzó, szigorúan a tárgyalások és kérelmezések szintjén megmaradó nemzeti munkaközponti fellépések főleg az egyes bérkategóriák közötti különbségek csökkentésére szorítkoztak. Ennek megfelelően az alacsonyabb órabérskálába tartozó munkások részére magasabb, a jobban fizetett dolgozók részére viszont kisebb mérvű emeléseket kértek. Amikor tudomásukra hozták, hogy Dammang már aláírt egy jelentősebb fizetésemelést tartalmazó listát, látatlanul is belenyugodtak a vezérigazgató döntésébe. A Nemzeti Munkaközpont „munkásvédő” politikáját tökéletesen jellemzi az e kérdésben kialakult és követett álláspont: „Ezt a listát nem kértük el, mert az bizalmatlanság lett volna. A mi álláspontunk az, hogy békésen tárgyaljunk, egymásban higgyünk és nem kételkedhetünk egy igaz magyar ember adott szavában. Békésen és panaszaikat feltárva mindent elintézhetünk.”

A vállalatnál dolgozó munkások egyes kategóriáinak 1938. évi órabéréről csak néhány adattal rendelkezünk. Ezek szerint március-április hónapokban 23 idomszerész órabérátlag 0,91 P, 5 esztergályosé 1.24P, a szerszámesztergályosoké 0,90 P, a szerszám- edzőké 0,90 P, a szerszám- és beállító lakatosoké 0,92 P volt.²⁶⁹

Összehasonlítva ezeket az adatokat a volt fegyvergyári munkások azonos kategóriáinak 1929. december 31-i órabéréivel, az idomszerészeknél és a szerszámesztergályosoknál kb. 15–20%-os, a szerszám- és beállító lakatosoknál pedig kb. 4–5%-os névleges bércsökkenéssel találkozunk. Mindössze a szerszám- edzők átlagórabére nőtt meg kb. 15%-kal. A vállalatnál is tapasztalható névleges bérreredukció nem volt elszigetelt jelenség, ez a tendencia az egész magyar ipari bérezésben érvényesült. A teljes magyar ipart tekintve az 1929. évi, egy munkásra jutó átlagos névleges bér (100%) az 1938. esztendőre már 80%-ra esett vissza.²⁷⁰ A reálbérek csökkenése ennél kisebb mértékű volt, mivel az

árszint sem érte el az 1929. évi színvonalat: összességében a bérek vásárlóértéke, az 1929. évi reálbér szintet 100%-nak véve, 1938-ban 91.2%-ra módosult.²⁷¹ Ezt a magyar ipar egészét jellemző vonást alapul véve megállapíthatjuk, hogy a vállalat idomszeréseinek és szerszámsztergályosainak reálbére kb. 8–9%-kal csökkent 1929-hez viszonyítva, a szerszám- és beállító lakatosoké nagyjából azonos szinten mozgott, míg a szerszámedzőknél tényleges reálbér emelkedés következett be.

Az így nyert összegezés természetesen csak hozzávetőleges képet adhat a vállalat munkásainak 1938. évi bérvizonyairól, mivel egyrészt kevés munkáskategóriát ölel fel, másrészt pedig igen széles bérhatárok között mozgó átlagokra épül. Csak részben alkalmasak a tájékozódásra az egy munkás évi átlagbérét közlő adatok is: ezek szerint 1937-ben évi 1423,—P (havi 118,58 P), 1938-ban pedig évi 1451,—P (havi 120,92P) volt a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyárban az egy munkásra jutó kereset.²⁷² Ezeknél az adatoknál is figyelembe kell vennünk, hogy a legmagasabban kvalifikált szakmunkások és a segédmunkások összesített bérének mechanikus egybevonására épülnek, tehát az első kategória esetében az átlagnál jóval magasabb, az utóbbinál viszont az átlagtól lényegesen elmaradó bérekkel számolhatunk.

A munkások helyzetének vázlatos áttekintése után röviden foglalkoznunk kell a tisztviselőkkel is.

Az 1935. évi fúzió után az új vállalat vezetése szinte kizárólag a volt lámpagyári alkalmazottak kezébe került, az irányító munkakörök zömét velük töltötték be.²⁷³

A Fegyvergyár és a Lámpagyár egybeolvasztásának a műszaki megfontolásokon túlmenően egyik fontos célja a költségek apasztása volt, ezt a személyzeti vonalon elbocsátásokkal és nyugdíjazásokkal, továbbá a fizetések redukálásával kívánták elérni. Az e tárgyban hozott határozatok végrehajtásaként a lakbéreket is magukban foglaló illetményeket 15%-kal csökkentették, majd az így megnyírbált fizetésekből újabb 7%-ot

vontak le. A továbbiakban folyósításra került nyugdíjakat 15%-kal mérsékeltek. Mindezek a jövedelemkorlátozó rendelkezések csak a volt fegyvergyári tisztviselőket sújtották, azon az alapon, hogy ők korábban nem járultak hozzá a nyugdíjterhekhez, a befizetéseket helyettük volt munkaadó vállalatuk teljesítette.²⁷⁴

Az elbocsájtott, illetve nyugállományba helyezett huszonhárom tisztviselő is kivétel nélkül régi fegyvergyári alkalmazott volt. Az egyoldalú intézkedést a volt lámpagyári tisztviselők elfoglaltságával, a múltból áthúzódó és megoldásra váró feladataik sokaságával kívánták megindokolni. A be nem vallott igazi indítékot valójában abban kell keresnünk, hogy a volt Fegyvergyár általában havi 400–500 pengő fizetéssel dotált férfi alkalmazottakat foglalkoztatott, míg a Lámpagyár az adminisztrációs tömegmunkákat havi 80–150 pengő fizetésű nőtisztviselőkkel végeztette el.

A fizetések csökkentését kimondó vezetőségi határozat akkora elkeseredést okozott, hogy az eredetileg megtartani szándékozott tisztviselők közül is harmincketten eltávoztak. Közvetlenül a fúzió után tehát ötvenöt fővel apadt az alkalmazottak létszáma, kiknek megürült helyét mindössze tizenhárom új, de lényegesen olcsóbb munkaerővel töltötték be.²⁷⁵

A jövedelmek csökkentése a továbbiakban is megbosszulta magát. Néhány hónappal később, 1936 közepén arról panaszkodott az igazgatóság, hogy a legutóbbi időben is

néhány ügyes műszaki alkalmazott lépett ki a vállalattól és a vetélytárs cégeknél helyezkedett el. Felismervén a magas műszaki képzettséggel rendelkező, jól betanított munkaerők további várható eltávozásának káros következményeit, a vezetőség kénytelen volt úgy határozni, hogy a fontos tisztviselőket kedvezmények nyújtásával bírja rá a helybenmaradásra. E kedvezmények egyik formájaként a megtartani kívánt alkalmazottakat felvették a vállalat által fenntartott, előzményeiben a volt Lámpagyár hasonló rendeltetésű létesítményeire visszanyúló nyugdíjintézetbe.²⁷⁶

Munkásmozgalmak

A Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziója komoly szervezőmunkát kívánt a Vasas Szakszervezet tisztségviselőitől. A munkabérek és munkaviszonyok, valamint az azokkal kapcsolatos kérdések egységes szempontok alapján történő megítélése, a kialakított álláspont eredményes megvédése érdekében a két gyár munkásságát közös akcióba kellett összefogniok. E célból 1935. novemberében mindkét vállalatnál gyári értekezleteket tartottak. Az ott hozott határozatok értelmében a bizalmi testületek közös, sorozatos ülésezése kezdődött meg.²⁷⁷

Az átszervezés időszakát a vállalat vezetői – mint azt már láttuk – valóban felhasználták a munkásság elleni támadásra, a számukra nem kívánatos dolgozók eltávolítására. Lényegében emiatt tört ki a sztrájk 1936. április 14-én a kőbányai telepen levő kádműhelyben. A megmozdulásra közvetlenül az szolgáltatott okot, hogy míg a munkások 50%-át már hetek óta szabadságolták, addig a munkában állókat túlórázásra kényszerítették. A többletmunkával megterhelt dolgozók természetesen szabadságolt társaik visszahívásához ragaszkodtak, tényleges foglalkoztatásuk érdekében emeltek szót. Kívánságukat az igazgatóság kereken megtagadta, a túlórázás ellenzőit pedig elbocsájtással fenyegette meg. Az ellentétek áthidalhatatlanok lévén, a kádműhely dolgozói az említett napon beszüntették a termelést. Harcukat nem koronázta siker, mert az igazgatóság bőven válogathatott a sztrájktröfokban, így nem került kényszerhelyzetbe és nem kellett engedelményeket tennie. A négy hónapon keresztül tartó munkabeszüntetés nemcsak az eredeti célt tekintve bizonyult eredménytelennek, hanem következményeiben is érzékenyen sújtotta a harcot vállaló munkásokat: a sztrájkolóknak csak egy része foglalhatta el ismét munkahelyét.²⁷⁸

Ugyanazon év szeptember 8-án az esztergályosok és a gépmunkások álltak le, hogy érvényt szerezzenek bérjavítás iránti követelésüknek, egyúttal pedig tiltakozzanak a vezető bizalmi elbocsájtása miatt. A három napig tartó sztrájk – legalábbis anyagi vonatkozásban – eredménnyel zárult, a résztvevők szeptember 11-én újra munkába álltak.²⁷⁹

Az 1937. évben már csak néhány kisebb megmozdulásról tudunk. Közös jellemzője volt e fellépéseknek, hogy a dolgozók a munka beszüntetése nélkül kapták meg a kívánt béremelést. Tárgyalások eredménye volt a kőbányai telepen levő feketeműhely esztergályosainak 5 filléres, az öntők 3%-os, a gépformázók 3.5%-os, valamint az öntvényköszörűsök 6%-os órabérjavítása. Hasonlóképpen a zöld asztal mellett született az a meg egyezés is, mely a szerszámlakatosok és idomszerészek bérét a budapesti átlag színvonalára emelte fel.²⁸⁰

Az adatokból kitűnően a fúzió után veszítettek hatásfokukból a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyárban lezajlott munkámegmozdulások. Akár a tőke elleni harc különböző formáit öltő esetek, akár a résztvevők számát vesszük szemügyre, mindenütt visszaesést tapasztalunk. A jelenség fő okát kétségtelenül a szervezett baloldali munkások számának csökkenésében, a haladó eszmék hirdetőinek és harcosainak háttérbe szorulásában, ezzel párhuzamosan pedig a jobboldali munkásszervezetek befolyásának növekedésében találhatjuk meg. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a munkásmozgalmak lanygulásában jelentős szerepük volt a válság időszakához viszonyítva javuló tendenciát mutató munkakörülményeknek, valamint a szociális juttatásoknak is.

VIII. A GYÁR A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

A háború hatása a termelésre, a háborús konjunktúra

A fasiszta Németország agresszív politikája, Ausztria 1938. évi bekebelezése és a Csehország elleni támadás után 1939. szeptember elsején a II. világháború kitöréséhez vezetett.

A német agressziós törekvések eredményein felbátorodva, Magyarországon is nyíltan megkezdtek a felkészülést a háborúra. 1938 folyamán hozta nyilvánosságra Darányi Kálmán miniszterelnök az egy milliárd pengős „győri program”-ot, az öt év alatt végrehajtandó fegyverkezési tervet. A győri program végrehajtása nyomán 1938 őszétől háborús konjunktúra bontakozott ki Magyarországon. Az ipar, azon belül is elsősorban a vas-, gép- és fémipar óriási állami katonai megrendeléseket kapott, a legnagyobb nehézipari vállalatok kapacitását szinte teljesen lekötötték a hadimegrendelések.²⁸¹ A termelés kibővítése érdekében végrehajtott beruházásokhoz az állam magas összegű támogatást nyújtott, a legjelentősebb gyárakat hadiüzemekké nyilvánították. Ezzel a rendelkezéssel a munkásokat is katonai fegyelem alá rendelték, lehetővé tették a munkaidő meghosszabbítását 10–12 órára. A háborús konjunktúra hatására az ipar termelése egyetlen év alatt – 1939-ben – közel ugyanolyan mértékben emelkedett, mint az azt megelőző évtizedben.

1941. június 27-én Magyarország is hadat üzent az ismert körülmények között a Szovjetuniónak. Az uralkodó osztályoknak ez a tragikus következményeket hozó lépése rövidesen újabb lökést adott a haditermelés növekedéséhez. Az ipar össztermelése 1943-ban érte el csúcspontját, ez évben a termelés volumene 17%-kal magasabb volt az 1939. évinél. Az ipari termelés növekedéséből a legnagyobb mértékben a gépipar vette ki a részét, míg 1939-ben részesedése az össztermelésből csak 10% volt, 1943-ban ez az arány 20%-ra, tehát kétszeresére nőtt. A háború éveit alatt Magyarországon szinte teljesen új iparágak (pl. repülőgépgyártás) keletkeztek és széles körben vezették be a tömegtermelést.

A háborús konjunktúra éveit beváltani látszottak a Lámpagyár és a Fegyvergyár fúziójához fűzött legvérmesebb reményeket is. A hármast névből egyre inkább a középső,

a „Fegyver” került előtérbe. Az FFG az 1939–1944. közötti években a magyar gépipar, ezen belül a hadigyártás egyik legjelentősebb, legnagyobb üzemévé nőtt,²⁸² munkáslétszáma, beruházott gépi állományának értéke 1944 elején a Ganz-gyárét is meghaladta. A gyár vezérigazgatója, a nyilas „gauleiter aspiráns”²⁸³ Dammang András és hasonló beállítottságú társai mindent elkövettek, hogy vállalatuk mind erőteljesebben vegye ki részét a szovjetellenes háborúból. A részvénytöbbséget kezében tartó Magyar Általános Hitelbank urai, a magyar fináncőtke olyan prominens képviselői, mint az Ullmann – Péreányi – Vida csoport, aggodalommal figyelték a nyugati hatalmak ellen is irányuló német fasiszta agresszió támogatását, de a háborús konjunktúrával párhuzamosan növekvő nyereségben messzemenően érdekeltek voltak.

Az FFG-nek a korlátlan haditermelésre való nyílt átállítását az 1939. évi II. tc. (az ún. honvédelmi törvény) alapján 1939 augusztus végén „honvédelmi munkára igénybevett” üzemé nyilvánítása jelentette. Ez a rendelkezés – amelyet más gyárak is megkaptak – megkívánta az érintett gyárak azonnali átállítását a maximális termelő képességre „meghosszabbított (10 vagy 11 órás) műszak mellett”. A rendelkezés kimondta azt is, hogy polgári célú termelés csak olyan berendezéseken folytatható, amely az előbbieken foglalt célokat nem gátolja.²⁸⁴

A gyár kapacitását a HM által eszközölt katonai megrendelések szinte teljesen lekötötték, sőt 1941-től jelentős német hadianyagmegrendelések is érkeztek. Óvatos becslés alapján megállapítható, hogy az FFG 1939–1944 között mintegy 400 millió pengő értékű megrendelést kapott.²⁸⁵ A tényleges haditermelést csak még óvatosabban lehet felbecsülni. A gyárban a honvédelmi rendeléseket és szállításokat külön osztály, az ún. „EHO” (honvédelmi eladási osztály) bonyolította le. A „bonyolítás” itt a szó igazi értelmében szerepel, mert a kémelhárítás követelményei miatt a HM megrendeléseket és szállításokat ténylegesen bonyolultan intézték, ezért összefoglaló adatok nem maradtak fenn és úgy tűnik, nem is készültek. A gyár teljes forgalmáról a nyilvánosságra hozott mérlegadatok alapján – amely inkább csak érzékelteti a valóságot – az alábbi táblázat tanúskodik:²⁸⁶

A vállalat eladási forgalma millió pengőben: ⁺

Megnevezés	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944 ⁺⁺
Polgári termékek	8.4	9.5	9.8	11.1	13.0	13.7	3.6	14.6
Katonai termékek	3.9	11.5	28.6	48.3	23.8	28.9	45.8	58.8
Összesen:	12.3	21.0	38.4	59.4	36.8	42.6	49.4	73.4

⁺ Magyar és német eladás együttesen, folyó áron.

⁺⁺ Utólagos, becsült adatok.

Mint a táblázatból kitűnik, a hadianyagforgalom 1940-ben futott fel először, ezután visszaesés következett be, hogy azután 1943-ban illetve 1944-ben az addigi legmagasabb szintet is túlhaladja. Ez utóbbi eladási volumen tényleges értéke valahol az 1939. évi szint körül járt, ha a haditermelésben bekövetkezett kb. kétszeresre becsülhető áremelkedést figyelembe vesszük. Az adatok egyértelműen bizonyítják a gyár hadiprofilját is. Míg 1937-ben a polgári jellegű termékek forgalma a katonai cikkekének kétszerese volt, ez az arány a későbbi években megfordul, de olyan élesen, hogy 1943-ban – a polgári termelés mélypontján – a hadianyag forgalom tízszeresre nő. A gyár militarizálására 1942–43-ban további terveket készítettek, ezekben az években új fegyverfajták gyártásának, a 43 M géppisztoly, a modern 42 M géppuska, valamint repülőszárkány (Ju 52) előkészületei folytak. E három termékre több mint száz millió pengő értékű megrendelés érkezett az FFG-hez.

A vállalat hadi gyártmányai

a) Gyalogsági fegyverek:

A gyár a második világháború megindulásakor a hagyományos gyalogsági fegyverek és löszerek gyártására volt berendezkedve. A gyalogsági fegyverek közül tömegméretekben állított elő különböző mintájú és kaliberű gyalogsági puskát, ismétlőpisztolyt, géppuskát, gránátvetőt. Ezenkívül egyedileg vagy kisebb sorozatban készített lövész-, és versenypuskát, fegyveralkatrészeket, még páncéltörő ágyútalpat is.

A fegyvergyártó üzemrészek a Soroksári-úti telepen működtek. Gépi felszerelésük jórészt még az első világháborút megelőző időszakból származott és erősen elhasznált állapotban volt. A maximális havi kapacitás gyalogsági puskából 12 000 db volt, az ismétlőpisztolyé 5000 db, a géppuskáé 80–100, a gránátvetőé 100 db.

A második világháború alatt több új és jelentős fegyvertípus gyártását vezették be, illetve kezdték meg a tömegtermelés előkészítését. Így került sor a 42 M világlőpisztoly és a 36 M nehézpuska gyártására, amelyekből 1942-től szállítottak is a HM-nek.²⁸⁷

Nagy erővel készült a gyár – magyar és német kívánságra – a géppisztoly gyártásra, hiszen a háború megindulásakor a magyar hadsereg ezzel a fegyverrel nem volt felszerelve. A géppisztoly szerkezeti rajzait a Danuvia Rt. készítette és adta át gyártásra 1943-ban az FFG-nek. A gyártási kapacitást kezdetben havi ezer, később kettőezer darabra tervezték, a kész fegyverek szállítását a gyárnak 1944. július elsején kellett volna megkezdeni. Ezt a számítást a Soroksári úti telepet ért légitámadások, majd a kitelepítés keresztülhúzta.²⁸⁸ A géppisztoly gyártás fontosságát – a HM részéről – tanúsítja, hogy még 1944 végén is – a Magyaróvárra telepített részlegnél, sőt az Ausztriába történt tovább település után – folytatni kívánták. A HM illetékes megbízottja 1945. márciusban vette csak tudomásul a géppisztoly gyártás meghiúsulását.²⁸⁹

Lényegében ugyanígy alakult a 42 M egységes géppuska gyártásának terve is, amelylyel a hadseregben addig használt Schwarzlose típust kívánták felváltani. A géppuska német szabadalom volt, rajzai 1943 februárjában érkeztek meg Németországból. Az előzetes rendelések 13.500 darabra szóltak, mintegy 30 millió pengő értékben. Az előkészüle-

tek befejezését és a gyártás megindulását 1944 júliusára, a kész gépfegyverek szállításának megkezdését 1945 január 1-ére tervezték.²⁹⁰ A határidők egyre tolódtak, a légitámadások, a kitelepítés miatt azonban egyetlen 42 M géppuska sem készült el.

b) Lőszergyártás:

A lőszergyártás két telephelyen, a Soroksári úton és Törökbálinton folyt.

A tüzérségi részben különféle típusú és kaliberű légvédelmi-, páncéltörő- és aknagránátot, más lövedéket, valamint nyeles kézigránátot állítottak elő. Az üzemszám maximális teljesítőképessége a kisebb kaliberű gyártmányokból 2–3000, a nagyobb kaliberekből 5–600 db volt. A pisztolytölténygyártó műhely 9 mm pisztoly-, világítópisztoly-, és géppisztoly töltényt gyártott összesen napi 40–50.000 darabos mennyiségben. A pisztolytöltények szerelését a Soroksári úti telepen, a tüzérségi lőszerüket Törökbálinton végezték.²⁹¹

A törökbálinti telep eredetileg tüzérségi lőszer szerelésére létesült, 1942-ben azonban kiegészült gyutacs- és csappantyúgyártó üzemmel, sőt a repülőbomba gyártását is felvették a terméklistára. 1944-ben 25.000 db 50 kg-os bomba gyártására kapott az FFG megrendelést. Egyes adatok szerint 250 kg-os bombát is gyártottak, illetve szereltek össze a telepen.²⁹²

A különböző fegyvergyártási ágak az FFG össztermelésében nem egyforma súllyal szerepeltek. Az alábbi táblázatban arra kívánunk válaszolni, hogy mi volt tulajdonképpen a vállalat fő hadigyártási ága. (A táblázatban a G-vel jelzett rovat a gránát- és lőszergyártást, a Gp a géppuskagyártást, a K a gyalogsági fegyvert jelenti.

Eladási forgalom a fő fegyverfajták szerint (pengőben)²⁹³

Év		K	Gp	G	Összesen	Alvállalkozók nélkül ⁺
1939.	Belf.	10.934.328	1.923.584	23.388.049	36.245.961	28.600.000
1940.	Belf.	11.618.085	3.513.996	52.970.458	68.102.539	48.300.000
	Belf.	3.133.578	2.413.873	16.450.388		
1941.					28.736.297	23.800.000
	Külf.	6.738.458	—	—		
	Belf.	8.249.755	2.248.759	19.818.263		
1942.					36.322.072	28.900.000
	Külf.	5.520.237	—	485.058		

⁺ A vállalat a HM-mal történt megállapodás alapján az egyes alkatrészek legyártásával vagy részmunkákkal alvállalkozókat bízott meg. A mintegy 80 alvállalkozó által végzett munkák értéke nincs fegyverfajtákra bontva.

A kimutatásból kiviláglik, hogy 1939–1942. között az FFG fő haditermelési ága a gránátgyártás volt, amelynek eladási forgalma mindig felette volt az összeforgalom felének. Érdemes megjegyezni, hogy a külföldi eladásnál, amely kizárólag Németországot jelentette, viszont a gyalogsági fegyverek vezetnek, főként a 37 M és 35 M pisztoly, valamint a 35 M puska.²⁹⁴

Egyébként a fegyverszállításokon túlmenően is szoros volt a gyár kapcsolata a németekkel. Az 1941–1944-es esztendőkből a vállalat több vezetője, így Damming András vezérigazgató, Tobisch János igazgató, Bácsi Ferenc főmérnök sűrűn fordultak meg Németországban, a Kőbányán működő hengermű élén Müller Pál h. igazgató, német állampolgár állt.²⁹⁵

c) A repülőgépsárkány gyártás:

1941 nyarán a magyar kormánynak a német kormánnyal kötött megállapodása alapján kidolgozták az ún. Messerschmitt-programot, amely a győri programmal azonos összegű, egy milliárd pengős közös repülőgépgyártási tervet tartalmazott. Ehhez a programhoz kapcsolódott a HM felszólítására az FFG, illetve az általa létesített Pestszentlőrinci Ipartelepek Rt. (PIRT).

A vállalkozás eredeti tervét Damming András vezérigazgató dolgozta ki. A német repülésügyi minisztérium a magyar honvédséggel közösen 500 db Junkers 52 szállító repülőgépsárkányt kívánt rendelni az FFG-től, úgy, hogy a repülőgépsárkányok tervét, a gépek motorját és egyéb felszerelését német cégek szállítják, az összeszerelés és a berepülés Magyarországon történik. Az első gépnek 1942 november – decemberében kellett elkészülnie, az egész gyártási programot 1944 közepéig kívánták lebonyolítani.²⁹⁶

Miután a gyártás mielőbbi megindítása igen fontos volt, ezért kész épületet kerestek. Így jutottak el a Magyar Pamutipar tulajdonát képező, használaton kívüli volt Filtex gyár telepének megvásárlásáig. 1942 augusztus 4-én jött létre a megállapodás a pestszentlőrinci, Gyömrői út 85–91. számú gyártelep megvásárlására 5.5 millió pengőért.²⁹⁷ Az FFG Elnöki Tanácsa 1942 szeptember 3-án döntött a repülőgépsárkány gyártása érdekében megalapítandó új részvénytársaságról, amelyet 5 millió pengős alaptőkével Pestszentlőrinci Ipartelepek Rt. néven jegyeztek be a cégbíróságon, a nyilvánosság kizárásával. Az új Rt. elnöke Röder Vilmos hadügyminiszter lett, az igazgatóság tagjai között szerepelt Feketehalmy – Czeydner Ferenc, az újvidéki hóhér is, a vállalat vezérigazgatója Markotay Velsz Jenő ny. törzskari ezredes volt. A cégbejegyzésben a vállalat tárgyaként vas- és fémipari gyártmányok, gépek, géprészek szerepeltek, repülőgépsárkányról szó sem volt.²⁹⁸

A volt Filtex telep kiürítése után megkezdék egy új 7200 négyzetméter alapterületű csarnok építését, feladták a szerszám és anyagmegrendeléseket, megindították a munkások felvételét és átképzését, stb. Mind a németek, mind a magyar Honvédelmi Minisztérium megkezdte az előlegek folyósítását, a HM havonta 1.028.000 pengőt utalt át a PIRT-nek, a németek gép- és anyagszállítással fizettek.²⁹⁹

Jóformán meg sem száradt a tinta a PIRT alakuló ülésének papírján, amikor jelentkeztek a baljós előjelek. 1943-ban, a sztálingrádi csata után a háború menetében bekövetkezett fordulat hatására felmerültek a kétségek az FFG Elnöki Tanácsában – amelyben ott ültek a Hitelbank képviselői is – a PIRT üzlet iránt és javasolták a telep eladását a Danuvia RT-nak. De ott ült az Elnöki Tanácsban a németbarát Dammang is, aki – bár a gyártelep munkálatai nem haladtak az elképzelt gyors ütemben – megakadályozta az eladást.³⁰⁰

Az egyre nehezebbé váló háborús helyzetben késtek az építkezés munkálatai, vonatottan érkeztek a gépek Németországból és lassan haladt a megfelelő munkaerő toborzása és kiképzése.³⁰¹ Ez a toborzás oly jellegű volt, hogy a csepeli Weiss Manfréd gyár – amely ugyancsak jelentős mértékben gyártott fegyvert – még a HM-nél is kénytelen volt tiltakozni a „PIRT rosszhiszeműsége” ellen, mert a „munkaerőket a többi vállalatoktól fogja elhalászni.”³⁰²

Nem ment zökkenő nélkül a szakszemélyzet egy részének Németországban tervezett kiképzése sem. 1942 novemberében 3 fő, majd december 21-én újabb 7 fő jött haza engedély nélkül. A hazajöttek – akiket a hadiüzemi parancsnok letartóztatott – a „kibíráhatatlan élelmezésre hivatkoztak, továbbá arra, hogy a németek úgysem adnak nekik munkát”. Vallomásukban azt is elmondták, hogy a Junkers műveknél „a magyar csoportot az ott dolgozó különféle nemzetiségű hadifoglyokhoz csapták és velük ugyanúgy bánnak, mint a hadifoglyokkal.”³⁰³

A nehézségek ellenére a PIRT a háború utolsó éveiben jelentős vállalattá nőtte ki magát. A magyar és német megrendelőtől kapott 60 millió pengő előlegből 17 milliót fordítottak építkezésre, gépek és felszerelések vásárlására, közel húszmillió nyersanyagkészletet halmoztak fel. Ha vonatottan is, de megindult a repülőszárkány-gyártás. Utólagos feljegyzés szerint összesen 32 db Ju 52 típusú gép készült el, amelyből 13 db-ot a HM, a többi a németek vették át. 1944. októberében a HM leállította a vállalatot, majd a németek a gyár teljes felszerelését, anyagkészletét, gépeit – köztük 179 új fémmezmunkáló gépet – részben vonaton, részben hajón kiszállították az országból.³⁰⁴ A felszabadító szovjet csapatok 1945-ben szinte teljesen üresen találták a pestlőrinci telepet,³⁰⁵ amelyet 1948-ban az Iparügyi Minisztérium fonoda részére vett igénybe.

Az FFG a PIRT „kalandon” túl is igyekezett bekapcsolódni a repülőgépgyártásba, részt vett alumíniumalkatrészek szállításával a Daimler-Benz repülőgyártási programban, a kőbányai sziklapincébe települt repülőgépgyárnak is szállított félgyártmányokat.³⁰⁶

A vállalat polgári termelése a háború éveit alatt

Mint a korábban már közölt kimutatásból kitűnik, a háború első éveit alatt a polgári termékek termelési és eladási forgalma – az áremelkedéseket is beleszámítva – stagnált vagy visszaesett. Az 1943–1944. évről részletesebb adatok nem állnak rendelkezésre.

A polgári cikkek sorában a zománcgyár termékei közül az edények továbbra is fontos helyet foglaltak el és eladásuk is biztosított volt. Még a Lámpagyár kezdte meg az

öntöttvas kádak helyett az acéllemez fürdőkádak gyártását. E termékfajtából a költséges propaganda ellenére sem tudtak jelentős forgalmat elérni, a gyár export próbálkozásai szinte teljesen eredménytelenek maradtak. Megakadt számos más hagyományos cikk forgalma is, mint a csillár-, mérőszközök-, zománcozott kályhák- és tűzhelyek-, stb. Biztos forgalom növekedést szinte egyedül a vadászfegyver eladás mutatott: 1939 és 1942 között 2.4-szeresére emelkedett.³⁰⁷

Az 1940. és 1941. évek eladási forgalmában a fémgyártmányok vezetnek közel hatmilliós összeggel, a zománcedények eladási értéke kétmillió felett volt, 1941-ben több mint egy millió pengőt tett ki a vadászfegyver eladásból származó bevétel.³⁰⁸

A korábbi évekkal szemben a háború kitörését követő években meredeken visszaesett a polgári termékek exportja. Míg 1939-ben az export 1.250.254 pengő volt, 1940-ben már csak 613.149, 1941-ben mindössze 476.871 pengőre rúgott. Némi emelkedés 1942-ben következett be a Törökországgal létrejött külkereskedelmi kapcsolat révén. A gyár exportjának több mint 90%-át 1942-ben kizárólag zománcedényből, Törökország vásárolta meg. Jelentéktelen összeget tett ki viszont a másik két semleges országba, a Svédországba és Svájcba irányuló export.³⁰⁹

A kedvezőtlen eladási viszonyok mellett a nyersanyaghiány is közrejátszott a polgári irányú termelés és forgalom visszaesésében. 1939-ben pl. a horganygyártmányokkal négy hónapra le kellett állnia a gyárnak nyersanyaghiány miatt, de állandóan akadozott hasonló okok miatt a zománcedény gyártás is.³¹⁰ A fémműnél is jelentős kapacitáskieés keletkezett a részállítmányok elmaradása miatt, 1941-ben a nehézfémgyártásról át kellett állni a könnyűfémgyártásra. Míg 1939-ben a fémmű 4418 tonna különböző félgyártmányt állított elő, addig 1943-ban már csak 1913 tonnát, a korábbiaknak 40%-át.³¹¹ A gyár legmodernebb üzemének kapacitása egyre kevésbé volt kihasználva.

Mérleg a háború közepén

Végigtekintettünk a gyár termelésén, termékein, hazai és külföldi eladásán és valójában már feltettük a kérdést: jó üzlet volt-e a háború? A kérdés kimondva-kimondatlanul ott lappangott az FFG anyaintézete, a MÁH vezetőiben és vállalati képviselőiben is. Nem véletlen, hogy a Hitelbank Ipari Titkárságának iratai között nagy mennyiségben található a feltett kérdésre választ adni kívánó számítások, kimutatások.

A legkézenfekvőbbnek tűnő választ az FFG nyilvánosságra hozott mérlegeredményei szolgáltatják. A kimutatott tiszta nyereség 1939 és 1942 között az alábbiak szerint alakult:

Év	Tiszta nyereség
1939.	363.484 Pengő
1940.	1.167.971 Pengő
1941.	987.892 Pengő
1942.	964.504 Pengő

A fenti adatokból kitűnik, hogy az FFG már a háború első évében is nyereséget mutatott ki, 1940-ben pedig az előző évének háromszorosa szerepelt a mérlegben. 1940-től ismét fizettek osztalékot a részvényeseknek, amelynek hatására 1941-ben az FFG 50 P névértékű részvényeit 210 P-ós árfolyamon jegyezték a budapesti tőzsdén.³¹²

Jó üzletnek bizonyult ekkor még a háború az igazgatóság tagjai számára is. Bud János, az egykori pénzügyminiszter, az igazgatóság elnöke évi 17.000 pengő tiszteletdíjat kapott, Damming András vezérigazgató – évi hatvanezer pengős fizetésén túl – húsz-ezer pengős különjutalmat vágott zsebre.³¹³

Az FFG-nek a győri program végrehajtása érdekében igen jelentős és gyors ütemű beruházásokat kellett eszközölnie. A legmagasabb összegű beruházásokat a vállalat 1939-ben hajtotta végre, egyedül a gránátgyártó üzem bővítésére 2.145.657 P-t fordítottak. 1940-ben félmillió pengős beruházással folytatták a törökbálinti csappantyúgyár bővítését, új gépekkel és berendezésekkel bővült a fémmű (245 000 pengő értékben), a lőszerüzem (175 000 P), a fegyverüzem (193 000 P), a Soroksári úti gyárban új rezsi üzem épült 170.000 P beruházással. 1941-ben a legfontosabb beruházás a törökbálinti csappantyú- és gyutacsüzem építésének befejezése volt 219.000 P költséggel. 1942-ben a tervezett új fegyvergyártmányok miatt újra nagymérvű, az előző évének többszörösét kitevő beruházásokra került sor (1942. 3.163.255 P; 1941. 1.539.849 P). Egymillió pengőt költöttek a fémmű bővítésére a könnyűfém repülőgéppalkatrészek gyártása miatt, a fegyvergyártás korszerűsítése 700.000, a lőszerüzem további bővítése 500.000 pengőt emésztett fel, újabb 280.000 pengőt fordítottak a csappantyú- és gyutacsgyártásra, stb. Az FFG beruházott vagyona az 1938. évi 21.091.422 pengőről 1942-ben 31.236.782 pengőre, tehát kereken tíz millió pengővel, 50%-kal emelkedett. A tíz millióból több mint kétmillióval emelkedett a gépek és felszerelések értéke (1938. 12.705.082 P; 1942. 19.907.411 P), közel három millióval az épületeké.³¹⁴

Miből fedezte a vállalat a fenti, jelentős beruházásokat? A háborút megelőző években a termelés bővítésének költségeit általában részvénykibocsátások és bankhitelek útján fedezték. Az FFG csak a PIRT alapításakor folyamodott a részvénykibocsátás eszközehez, de ez az akció csak formális volt, mert a PIRT részvények nem kerültek tőzsdei forgalomba. A haditermeléshez szükséges beruházásokhoz az állam is nyújtott segítséget kölcsönök és előlegek formájában. A törökbálinti csappantyú- és gyutacsüzem létesítésénél a teljes összeg 20%-át a kincstár bocsájtotta a gyár rendelkezésére.³¹⁵ A vállalat anyaintézete, a MÁH vezetői mindig aggodalommal tekintettek a mind jobban fokozódó haditermelésre. 1941 decemberében elutasították az FFG vezetésének az alaptőke felemelésére tett javaslatát, mondván: „a banknak nem érdeke érdekelttségét jelentékenyen szaporítani, mert a vállalat (FFG) kedvező kilátásai a háborús évekre korlátozódnak.”³¹⁶

Az alaptőkeemelésre 1942. szept. 21-én került sor. 54.400 db új részvény kibocsátásával az alaptőke 5.440.000 P-ről 8.160.000 P-re emelkedett. A részvények 75%-a továbbra is a MÁH kezében maradt.³¹⁷

Az FFG-nél eszközölt beruházások finanszírozásának kulcsa másutt rejlik. Mint a bank számára készített intern, belső mérlegekből kitűnik, a gyár tényleges nyeresége messze meghaladta az extern, a nyilvánosság számára készült mérlegekben feltűnte-

tett összegeket. 1940-ben az extern mérleg szerinti tiszta nyereség 1.167.971 P-t tett ki, az intern mérleg ugyanerről az évről 12.219.000 P-t mutat. A különbözetből több mint hárommilliót a tisztviselői nyugdíjpénztár kapott, amelyből Selypen ezerholdas gazdaságot, Zebegényben üdülőttelepet vásárolt, fél millió pengőt fordítottak jóléti alapra, 2.350.000 P-s adótartalékot képeztek és 3.670.000 P-t vontak el értékcsökkenési tartalékalap címén. Az értékcsökkenési tartalékalap az épületek és gépek kopásának, értékvesztésének fedezésére szolgált. A háború alatt az állam – a beruházások fedezése érdekében – az amortizációs kulcsot jelentősen felemelte (épületeknél 22,5%, gépeknél 7,5–22,5%-ot engedélyezett).

Az FFG a háború éveit alatt az alábbi értékcsökkenési leírásokat eszközölte:

Év	Összeg	A beruházott vagyon %-a
1939.	3.585.000 P	14,5
1940.	3.670.000 P	13,8
1941.	3.912.000 P	14,0
1942.	3.265.000 P	10,5
Összesen:	14.432.000 P	

Az FFG az 1939 – 1942-es évek értékcsökkenési leírásaiból bőségesen fedezte az addigi összes beruházásokat, az intern mérlegekből kivilágó tényleges nyereségből fedezte még a fúzió előtti időből származó veszteségeit, jelentős tartalékalapot képezett, dotálta a jóléti, nyugdíj és egyéb adómentes alapokat, bőkezűen juttatott osztalékra, az igazgatóság, a vezető tisztviselők jutalmazására.³¹⁸

Az állam által engedélyezett értékcsökkenési leírást a vállalat az általa szállított áruk árába belekalkulálhatta. Gyárunk esetében, ahol a fő vásárló az állam volt, úgy tűnik, hogy a beruházásokat végül is a kincstár fedezte. Ez csak látszat, valójában a hadikiadások terheit a magyar állam az adópréss és a fedezetlen bankjegykibocsájtással előidézett infláció útján a dolgozókra hárította át.

1942–1943 fordulóján tehát a háború még jó üzletnek mutatkozott az FFG és a mögötte álló bank urai számára, hiszen a fúziókor még eléggé gyenge lábon álló üzemek helyett egy anyagilag teljesen rendben levő, ingatlan és gépi vagyonában megerősödött, Magyarország egyik legnagyobb gépgyárává vált céget mondhatták magukénak.

A háborús üzlet csődje

1943 közepén Magyarország gyáriparának termelése elérte a csúcspontot, ettől az időtől kezdve az egymásután jelentkező nehézségek, a nyersanyaghiány, a munkaerő gondok, majd a bombázások, a nyilasok és a kivonuló német fasiszta seregek kártevése a termelés teljes dezorganizálásához és a beruházott vagyon pusztulásához vezettek. A magyar gyár-
ipar egészét jellemző tendencia talán egy vállalatnál sem jelentkezett olyan pregnánsan, mint az FFG-nél.

1943-ban még nagy erővel folytatta a vállalat a tervezett új fegyverek, a géppisztoly és géppuska gyártásának előkészítését. Sőt, az év folyamán a HM más jelentősebb termelésbővítési igényekkel jelentkezett. Fel kívánta emeltetni a géppisztoly tölténygyártás kapacitását napi 150 000 darabra, a 4 cm-es légvédelmi gépágyú vastöltényhüvely gyártást a kétszeresére, amelyhez a gyár Gubacsi úti oldalával szembeni telken új vastöltényhüvely gyár létesítését szorgalmazta.³¹⁹

Az 1943-as év közepétől egyre inkább a nehézségek kerültek előtérbe. A hadianyaggyártás helyzetéről 1943 június 15-én készített jelentés is kritikusként minősítette a nyersanyag- és munkaerőhelyzetet, amelynek következtében szinte minden gyárban eltolódott a megrendelések határideje.³²⁰ Az FFG-t súlyosan érintette az országosan fellépő szénhiány, 1943–1944 telén a törökbálinti telepet szinte teljes leállásra kényszerítette.³²¹ Az alapvető nyersanyagokon – vas, acél, réz, alumínium – túl, hiányzott az olaj, az ón, a reszelő, fűrészlap, kóc stb.³²² 1944 folyamán a helyzet még tovább romlott, a fém-mű, mely az ország egyik legmodernebb hadiüzeme volt, az ősz folyamán teljesen beszüntette a termelést.³²³

1944-re kimerültek az ország munkaerőtartalékai is. 1944 márciusában a gyár szakmunkáslétszáma csökkent, a fegyvergyártásnál a hiány 15–20%-os volt, amelyet a munkaidő meghosszabbításával igyekeztek ellensúlyozni.³²⁴ Nem enyhített a munkaerő gondokon az sem, hogy az állam az 1939 évi II. tc. alapján a munkaerőpiacon is beavatkozott. Bevezették a polgári személyek honvédelmi munkára történő igénybevételét és az így behívottakat bocsájtották a hadiüzemek rendelkezésére. Az FFG 1943 szeptemberében 220 főt igényelt, de az Állami Munkaközvetítő Hivatal csak 65-öt tudott kiutalni, akik közül mindössze 13 fő jelentkezett ténylegesen munkára. A gyár későbbi igénylései is hasonló eredménnyel jártak.³²⁵

Ígénybevette az FFG a munkaszolgálatos „intézményt” is. A munkaszolgálatosok olcsó munkaerőt jelentettek, hiszen értük viszonylag jelentéktelen összegű térítést kellett csak fizetni. Pontos adatok az FFG telepein dolgozott munkaszolgálatosokról nem maradtak fenn, de dolgoztak a vállalatnál zsidó és szerb századok, ún. közérdekű munkaszolgálatosok, sőt 1944 folyamán női alakulatok is.³²⁶

Az FFG-t súlyosan érintették az 1944 tavaszán, az ország német megszállása után megkezdődött légitámadások. A Soroksári úti telepet április 3-án nappal és 16-án éjjel érték légitámadások. A bombázások közvetlenül nem okoztak súlyos károkat a gyárnak, de a várost ért támadások végül a termelési kapacitás 85–90%-os csökkenéséhez vezettek. Egy hétig nem volt áramszolgáltatás, szünetelt a vízellátás, találat érte a gyár iparvágányait, amely miatt szénhiány állt elő, az ablaktörések miatt nem lehetett elsőtétíteni és két hétig nem dolgozhatott az éjszakai műszak.³²⁷

A légitámadások jelentős hatást gyakoroltak nemcsak a termelési kapacitásra nézve, hanem más vonatkozásban is. Az 1944. máj. 11-i, a fegyvergyári szállítási határidők tárgyában tartott értekezletről felvett jegyzőkönyvben többek között az alábbi kitétel szerepel: „A bombázásoknak van másodlagos hatása is; a munkások kényszer- és nem kényszer elköltözéseik miatt munkahelyeiken nem tudnak pontosan megjelenni. Csökken a túlórázási készség is, a kiköltözés miatt a visszamaradt családfeje maga gondoskodik ellátásáról, viszont a beszerzés csak Pesten vagy általában távolabbi helyeken lehetséges, ezért igyek-

szik mielőbb elmenni a gyárból. (Miután a bombatámadásoknál a gyárkerítés jórésze elpusztult, az eltávozás nem okozott különösebb nehézséget — mint ezt szerzőnek a gyár régi munkásai elmondták.) Vonakodnak túlórázni azért is, mert a gyárban való tartózkodást veszélyesebbnek tartják.”³²⁸ Július 2-án súlyos légitámadás érte a Soroksári úti telepet. Vasárnap lévén, emberéletben ekkor sem esett kár, de a fegyvergyár teljesen elpusztult, kb. kétezer munkagép vált használhatatlanná.³²⁹ Ez a bombázás olyan csapást jelentett a gyár számára, amelyet már nem tudott kiheverni.

Csatay Lajos honvédelmi miniszter 1944. júl. 20-án utasítást adott a fegyvergyártás, elsősorban a géppisztoly gyártás újjáélesztésére. „Elvárom, hogy a helyzetnek megfelelően Cím fenti rendelkezésemet akadályt nem ismerő rámenős szellemben fogja végrehajtani.”³³⁰

A légitámadások másik következménye a gyár szét-, illetve kitelepítésének megkezdése volt. Bár ez a gondolat a vállalat vezetőségében már 1943 őszén felmerült, gyakorlati megvalósítására csak a júliusi légitámadások után — Csatay honvédelmi miniszter parancsa alapján — került sor.³³¹ A kitelepítéssel a gyár teljes dezorganizálásának, vagyona német területre hurcolásának és pusztulásának szomorú korszaka, a vállalat történetének legsötétebb időszakára vette kezdetét.

A kitelepítési tervek szerint a Soroksári úti gyárat részben Pápára, részben pedig Losoncra, illetve e terv tárgyalanná válása³³² után Mosonmagyaróvárra akarták telepíteni.³³³ A németek és nyilas bérenceik úgy képzelték, hogy Pápán és Magyaróváron az FFG folytatni tudja a haditermelést. A pápai részlegnek géppisztolyt, puskát és szuronyt kellett volna gyártani. Mint a kitelepülést vezető Bácsi Ferenc főmérnök jelentéséből kiderült, a kitelepülés júliusi megindulása nem sok eredményt hozott. „A három hónap alatt feladott 53 vagon gépszállítmányból csak 40 érkezett meg, a gépek egy részét nyitott vagonba rakták és megrongálódva kerültek Pápára.” Nem kisebb gondot okozott a budapesti munkásság magatartása. „... a kb. 100–200 családot kitevő szakmunkás és művezető személyzet több mint 90%-ában csak erőszaknak, munkabehívó jegyek engedve hajlandó települni” — írta ugyancsak Bácsi 1944. december 9-én.³³⁴

Alig értek le a szállítmányok Pápára, közbeszólt a hadihelyzet. 1945 január elején Pápáról az odatelepített gépeket, berendezéseket és anyagokat Szakváry iparügyi miniszter utasítására két, 29 vasúti vagonból álló szerelvényre rakva továbbbindították Ausztriába.³³⁵ A gépeket és anyagokat februárban mintegy 60 fő követte a szétlőtt győri, hegyeshalmi pályaudvaron át, bombatámadásoktól veszélyeztetve ugyancsak Ausztriába.³³⁶

A pápai kitelepítéssel párhuzamosan egy másik részleg — élén a gyár vezetőségével — Mosonmagyaróvárra települt át, magával vive a Soroksári úti telep gépparkjának és anyagainak többségét, hogy a géppisztolygyártást folytassa. A budapesti alkalmazottak egy részét — 153 főt — a hadiüzemi személyzeti parancsnokság csoportos behívójeggyel „átvezényelte” Magyaróvárra. Az átvezénylés „gyalogmenetben” történt, mert gépkocsi nem állt rendelkezésre.³³⁷ Az ilymódon Magyaróvárra érkezettek számára december 12-én a gyár vezetősége a kiosztásra kerülő zsidó holmik közül igényelt takarókat, téli ruhadarabokat és szőnyeget, amellyel „a jelenleg földre szórt szalma fekhelyeket kívánjuk a közeli téli időre tekintettel emberségesebbé tenni”.³³⁸ Az élmezési igénylésekből kitűnő-

en mindössze 186 munkás és tisztviselő települt Magyaróvárra, egy részük – főleg a gyár vezetői – családtagjaikkal együtt.³³⁹

Miután a géppisztoly gyártását az FFG a Danuviával közösen tudta volna csak elindítani és a Danuvia már január elején megkezdte a kitelepülést Németországba, elrendelték az FFG magyaróvári részlegének továbbtelepülését az ausztriai Steyerbe.³⁴⁰ Itt a Steyer-Daimler Puch AG-vel munkaközösség keretében képzelték el a géppisztoly- és puska gyártást.³⁴¹ A továbbtelepülés azt jelentette, hogy Magyaróvárra a gépeket, felszereléseket és anyagokat uszályra és vagonba rakták, ami újabb kár és pusztulás forrása lett. Végül mindössze 550 különböző gép érkezett meg Steyerbe, amelyekben már semmiféle termelést nem lehetett folytatni. Steyerben találkozott mindkét részleg személyzete, amely 1945 márciusában 242 főből állt, amelyből 155 volt a gyári alkalmazott, a többi hozzátartozó.³⁴²

Hosszasabban időztünk a gyár kitelepítésének leírásánál azért, hogy bemutassuk azt az esztelen kártevést, melyet a gyár vagyonával, gépeivel, felszerelésével az FFG elvakult, németbarát vezetősége folytatott. De ábrázolni kívántuk a munkásság magatartását is, amely ugyan a kitelepítést megakadályozni nem tudta, de saját magát nagy többségben kivonta alóla, vagy ha nem, csak az erőszaknak engedve tett eleget az elvonulási „kötelezettség”-nek.

A törökbálinti telepet a vállalat javaslatára nem telepítették ki,³⁴³ igen kis mértékben érintette ez az intézkedés a kőbányai gyárat, a Soroksári telep egy része – a löszergyártás – a fővárosban maradt.³⁴⁴ 1944 őszén mindenütt a nyilasok vették át az uralmat, a Soroksári úton Cservenka Ferenc főmérnök és Mészáros Ferenc nyilas főszervező, a kőbányai telepen Gencsi Márton üzemi tanácsvezető parancsolt.³⁴⁵ Termelő munka egyik gyárrészlegben sem folyt, december végén német katonaság telepedett meg a Soroksári úti gyárban, megkezdték a villanytelep, a kazánház leszerelését, de jelentősebb kárt nem okoztak. Január első felében a szovjet csapatok elfoglalták a IX. és X. kerületet, benne az FFG telepeit is.

A munkásság helyzete

A háborús konjunktúra nagymértékben megnövelte az ország munkásságának létszámát. A gyáriparban és a bányászatban foglalkoztatottak összlétszáma 1938 és 1943 között 330.048 főről 451.032 főre növekedett. Legnagyobb mértékű a gépiparban dolgozók számának emelkedése volt: az 1938-as 40.383 főről az 1943-as 112.771 főre, majdnem háromszorosára.³⁴⁶

Jelentősen megnőtt ezekben az években az FFG-ben dolgozók létszáma is. Az átlagos évi munkáslétszám a következőképpen alakult:³⁴⁷

Év	Átlagos munkáslétszám
1938.	4096 fő
1939.	7082 fő
1940.	7929 fő
1941.	5572 fő
1942.	6756 fő
1943. ⁺	6167 fő

⁺ 1943. március 1-i állapot.

A foglalkoztatottak létszáma — bér évenként erősen ingadozott — 1938-hoz képest jelentős — még a legalacsonyabb 1941-es évben is — kb. 50%-os emelkedést mutat. Figyelembe kell venni még azt is, hogy a gyárban foglalkoztatott munkáslétszám egy adott éven belül is erősen eltérő volt. Az 1939-es 7082 fős átlaglétszám mellett pl. ugyanezen év december 31-én 9282 főt foglalkoztattak.³⁴⁸

A munkásság többsége a Soroksári úti telepen dolgozott. Itt az átlagos létszám a következőképpen alakult:³⁴⁹

Év	Átlagos munkáslétszám
1938.	1936 fő
1939.	4296 fő
1940.	4521 fő
1941.	4688 fő
1942.	4313 fő
1943.	4358 fő
1944.	4314 fő

A létszámnövekedés a Soroksári úti gyártelepen volt a legnagyobb (1938 és 1944 között több mint kétszeres). Ez a gyártelep általában három műszakban dolgozott, minden csepp helyet kihasználtak, a telep túlszűfoltta vált.

A fennmaradó létszám a kőbányai telepen és Törökbálinton dolgozott. Ezeknek a telepeknek a létszámáról külön adatok nem állnak rendelkezésre.

A munkáslétszám növekedése következtében a második világháború éveiben megszűnt az országban a munkanélküliség és emelkedtek a munkabérek. A hadiüzemekben a béremelések mértéke meghaladta az ipari átlagot.

Az évi átlagkeresetek alakulása országosan és az FFG-ben:³⁵⁰

Év	Egy munkásra eső évi kereset			
	országosan		az FFG-ben	
	pengő	%	pengő	%
1938.	1217	100,0	1451	100,0
1939.	1307	107,4	1604	110,5
1940.	1386	113,8	1658	114,2
1941.	1660	136,3	1994	137,4
1942.	2113	175,3	2637	181,5

A béremelkedés tehát az FFG-ben mind abszolút számban, mind százalékban meghaladta az országos átlagot, 1942-ben az évi munkáskereset gyárunkban 500 pengővel magasabb volt a többi üzemekénél.

Az évi átlagos keresetnél az órabérek átlaga lassabban emelkedett.

Évi átlagos órabérek országosan és az FFG-ben: ³⁵¹

Év	Országosan		FFG-ben	
	pengő	%	pengő	%
1938.	0,50	100	0,59	100,0
1939.	0,54	108	0,65	110,1
1940.	0,57	114	0,68	115,2
1941.	0,69	138	0,80	135,0
1942.	0,84	168	1,01	171,2

Míg az évi keresetek országos átlaga 1942-re 175,3%-kal emelkedett, az órabérek növekedése csak 168% volt. Az FFG-ben az évi átlagkereset 181,5, az órabér 171,2%-kal emelkedett. A két szám összevetéséből kitűnik, hogy a magasabb évi keresetet részben a munkaidő meghosszabbodásával érte el a munkásság. Az FFG-ben az egy munkásra eső ledolgozott évi óraszám a következőképpen alakult: ³⁵²

1938.	2458 óra
1939.	2505 óra
1940.	2433 óra
1941.	2493 óra
1942.	2613 óra

1942-ben az egy főre eső ledolgozott munkaórák száma — nyolc órás munkanapra átszámítva — 326,5 napot jelent. Ez a szám egyértelműen elárulja a munkanap meghosszabbodását az FFG-ben is.

A munkásosztály helyzetére a munkaidő meghosszabbodásán túl súlyosan hatottak a háború második szakaszában egyre erőteljesebben kibontakozó fogyasztáskorlátozó intézkedések, a jegyrendszer bevezetése és az ezzel együtt járó létfenntartási költségnövekedés. 1943-ban az áremelkedések már jelentősen meghaladták a bérek emelkedésének ütemét, ugyanakkor a korlátozások miatt a vásárlási forgalom közel 40%-a a zugforgalomban, a fekete piacon bonyolódott le, a hivatalosnál jóval magasabb árakon.

A második világháború kitörése után az ún. honvédelmi törvény, az 1939. évi II. tc. alapján bevezetett hadiüzemi rendszer gyökeresen megváltoztatta a magyar munkásság gyárkapun belüli helyzetét. A hadiüzemi rendszer egyrészt az iparnak a haditermelés szolgálatába állítását biztosította, másrészt mélyrehatóan belenyúlt a munkásságot érintő valamennyi kérdésbe. A termelés biztonságára való tekintettel helyhez kötötte a munkásokat, az üzemből kilépni csak a katonai parancsnok engedélyével lehetett, ugyanakkor a hadiüzemekben végzett munka bizonyos fokig mentesítést jelentett a harctéri szolgálat alól. A katonai szolgálat alóli mentesítésre szóló felhatalmazás nagyon megnövelte a katonai parancsnokok hatalmát.

A hadiüzemi rendszerhez nemcsak a termelés fenntartásához szükséges munkáslétszám biztosítása tartozott. A hadiüzemmé nyilvánított gyárak munkásságát katonai vezetés alá helyezték, ami egyet jelentett a munkahelyhez kötés mellett a katonai fegyelmi fenyítő hatalom és a katonai bíraskodás kiterjesztésével. A hadiüzemmé nyilvánított vállalatokhoz katonai parancsnokot neveztek ki, aki „a honvédelmi munkára igénybevett (visszatartott), katonai vezetés alatt álló, munkásalakulatokba szervezett valamennyi üzemi alkalmazott katonai előljárója” volt. A hadiüzemi katonai parancsnoki rendszer volt az a korbács, amely a termelés menetét minden, akár a legkisebb mértékben veszélyeztetni látszó cselekedet esetén fogdával, börtönnel kényszerítette a munkásságot a háború szolgálatára.

Az FFG Soroksári úti telepének munkásságát 2 zászlóaljba, illetve zászlóaljanként 6–6 századba osztották be. A zászlóaljak élén tartalékos tisztek, gyári tisztviselők vagy művezetők álltak.

A fennmaradt parancsok „szabályos” katonai rendszert tükröznek. „A századparancsnokok minden munkanapon reggel 8 h-kor, a század kötelekeit azok körleteiben lejárni kötelesek. Ez alkalommal fogadják az alárendelt szakaszparancsnokok és művezetők a megelőző napon, illetve éjjel megtörtént eseményekről szóló személyes jelentéseit, majd a helyszínen megtartják a század kihallgatását.” A századparancsnokok feladata a munkafegyelem és munkakészség biztosítása volt, a fenyítés jogát a katonai parancsnok fenntartotta magának. 1944. január elseje és október 31. között a Soroksári úti gyár katonai parancsnoka 260 férfi és 56 női munkást fenyített meg és több mint 3000 nap fogságot rótt ki. A büntetések 3-tól 30 napig terjedő szigorított vagy magánfogságot jelentettek, melyet a gyári fogdában kellett letölteni. A „súlyosabb”-nak minősített eseteket a budapesti haditörvényszék elé terjesztették. Ez a fenti időben a gyár 61 férfi és 15 női munkása felett ítélezett és összesen 167 hónap fogházbüntetést szabott ki. A haditörvényszék ítéletei 1 hótól 6 hóig terjedő fogházat jelentettek, a legtöbb esetben heti egy napi magánzárkával, böjttel és kemény fekhellyel súlyosbítva.³⁵³

A parancsban szereplő okok között a leggyakrabban a munkától való igazolatlan – egy vagy több napi – távolmaradás szerepel.³⁵⁴ Az ítéletek másik leggyakoribb oka a munkafegyelem megsértése. Az indokok között található olyan kitételeket, mint az üzemezetővel szembeni tiszteletlen viselkedés, szerszám eltörése és ezzel az üzem menetének hátráltatása, selejt okozás, az előírt mennyiség meg nem termelése, későnjövés, fél órás igazolatlan távolmaradás, stb.³⁵⁵

De szép számmal szerepelnek – különösen a haditörvényszéki ítéletek indoklásai között – politikai jellegű magatartásra utaló kitételek is. Ragozóczy Jánost azért ítélte el a haditörvényszék, mert „munkatársait a termelés lassítására és egyeseket ily cselekmények elkövetésére felhívott”,³⁵⁶ Horváth István a „munkatársai előtt olyan kijelentéseket tett, hogy Ukrajnában az oroszok aratnak le. . .”, Katona Kálmán azt fejtegette, hogy „a szovjet rendszer mellett a munkás lényegesen jobb helyzetbe kerül, mint jelenleg itt van”,³⁵⁷ Nagy Elek többek között kijelentette: „Ha a németek megnyernék a háborút, akkor ők ülnének be ide a gyárba, mi pedig mehetünk krumplit kapálni a németek részére” „. . . a nemzet vezető férfiai Horthy Miklós kutyáinak nevezte”.³⁵⁸

A gyár szervezett, baloldali munkásai a háború éveiben igen nehéz helyzetbe kerültek. A katonai intézkedések megfosztották a munkásokat a szervezkedés, az önvédelem minden lehetőségétől. Jelentősebb bérmozgalom, sztrájk vagy bármiféle megmozdulás nem fordult elő a gyárakban. A Lámpagyárral történt fúzió után az új gyárvezetőség sem a szervezett munkások jogait, sem vezetőit nem ismerte el. Solt Jenő Soroksári úti főbizalmi az idomszer műhelyből kiemelték és más műhelybe tették át.

Az általános jobbratolódás is érezte hatását a gyárban, erősen megnőtt a Nemzeti Munkaközpont és a különböző szélsőjobboldali, nyilas szervezetek befolyása. 1940-ben Wirth Károly nyilas képviselő vezetésével a Nyilaskeresztes Párt hatalomátvétele érdekében szervezett, Horthy Miklós ellen tervezett merényletben több fegyvergyári alkalmazott vett részt, mint Cservenka Ferenc főmérnök, a későbbi nyilas gyárvezető, Babay József művezető, Bosnyák Imre lakatos, Gál László portás, Juhász László, Matusik Imre és még mások.³⁵⁹ Megszaporodtak a beépített spiclik és provokátorok is, amit a korábban felsorolt ítéletekben tett tanúvallomások is igazolnak. A gyár ismertebb szervezett, baloldali munkásainak szinte minden lépését figyelték, hol fenyegetéssel, hol szép szóval igyekeztek őket meggyőződésüktől eltéríteni. 1942-ben több baloldali érzelmű munkást SAS behívóval különleges büntetőszázadba osztottak be. Tápiószőlőre vonultak be, ahonnan a Don mellé hurcolták őket. Közülük Csik István és Horváth Oszkár nem is tértek többé haza.

A gyárban megmaradt baloldali munkások még ilyen körülmények között is megtalálták a módját annak, hogy szervező és felvilágosító munkát végezzenek. 1942–1943-ban a hadiüzemi ellátási rendszer bevezetése után a gyárvezetőség ún. jóléti bizottságot szervezett, amelynek tagjai közreműködtek a kapott élelmiszerek és egyéb cikkek szétosztásában. E bizottság tagjainak egy része a munkásokból került ki. A szervezett munkások közül Solt Jenő, Uitz Ferenc, Schneider Elemér, Vornyák Károly, Bodahegyi Gyula, Nagy Károly, Klíma Gyula, Varga Károly és mások is bekerültek a jóléti megbízottak közé, így egyrészt bele tudtak szólni a juttatások elosztásába, másrészt fenn tudták tar-

tani egymással a kapcsolatot. A moszkvai, s a londoni rádió híreinek terjesztésével sokszor ellensúlyozták a hivatalos propagandát.

De módot találtak arra is, hogy — ha nem is döntő akciókkal — hátráltassák a haditermelést. Megegyeztek abban, hogy a tűzérési gránátok gyártásánál az engedélyezett plusz–mínusz tűrések maximumának ügyes kihasználásával megnehezítik a tűzérési löszerek összeszerelését. Hasonló módon tervszerűen, elsősorban a termelés szempontjából kulcsfontosságúnak számító gépeken idéztek elő olyan károsodásokat, amelyek miatt szinte állandóan kiestek a termelőmunkából. Ez — többek között — azért vált lehetővé, mert kiváló szakemberek, szakmunkások voltak, ismerték a termelés és a technológia minden csínját-bínját. A gyárban mind nagyobb számban dolgoztak frissen bekerült gép- és segédmunkások, akiknek irányításához, betanításához még a közismerten baloldalinak számító szakértelmére is szükség volt.³⁶⁰

IX. A VÁLLALAT TÖRTÉNETE A FELSZABADULÁSTÓL AZ ÁLLAMOSÍTÁSIG

A háborús károk és az újjáépítés megindulása

1945. január elsejével kezdődött meg a körülvárt Budapest ostromának második szakasza, amelynek során súlyos harcok közepette szabadultak fel a pesti oldalon a peremvárosok, a külső kerületek, köztük Ferencváros és Kőbánya is.

A felszabadulás öröme árnyékot vetett az országra, de különösen Budapest vigasztalannak tűnő állapota. Bár a Szovjet Hadsereg mindent elkövetett, hogy Budapestet a háború pusztításaitól megkímélje, a hitleristák és cinkosaik, az országvesztő Szálasi-rezsim kilátástalan ellenállása megsokszorozta a főváros szenvedéseit. Budapest 40 000 épületéből 45% romossá vált, az üzemek nagy többsége súlyosan megrongálódott.³⁶¹ A lakosság életbenmaradt része pincékben, óvóhelyeken éhezve, nélkülözésektől és szenvedésektől elcsigázva várta a felszabadulást.

A háború vihara a Fegyvergyárat is erősen megtépázta. A legsúlyosabb veszteségek a Soroksári úti telepet érték, ahol a légitámadások következtében teljesen elpusztult a fegyverüzem, a géppark jelentős része kiégett, az anyagraktár a keletkezett tűz martalékává lett, a háború befejezésekor csak a puszta falak meredtek az ég felé. A kőbányai telep kárai jóval kisebbek voltak, sem az épületeket, sem a gépparkot nem érte ilyen méretű pusztulás. A törökbálinti telep szinte teljesen sértetlen maradt.

A vállalat saját becslése szerint a károk végösszege mintegy 85 millió 1938-as pengőre rúgott. Ez a kárösszeg azt jelentette, hogy a vállalati vagyon 69%-a elpusztult, az anyagkészletek vesztesége 80%, a gépeké és berendezéseké 70%, az épületeké 30% volt.³⁶² Termelési kapacitás szempontjából is a Soroksári úti telep károsodott a legsúlyosabban, a korábbiak mintegy 80 %-át veszítette el. Miután a kőbányai telep csak kis mértékben károsodott, itt a háború után a polgári termelésre felszerelt kapacitás szinte

teljes egészében rendelkezésre állt. A törökbálinti telep épen maradt, de itt a termelés kimondottan hadijellegű volt.

Van valami jelképes abban, hogy az élet megindulása mindegyik gyártelepen az öntudatos munkásság kezdeményezésére történt. Talán azért van az is, hogy a vállalat fennmaradt iratai között a felszabadulást követő első hónapokról szinte egy sor sem található. Budán még folytak a harcok, amikor a pesti oldalon megalakuló kommunista területi szervezetek küldöttei sorra járták az üzemeket, hogy életre hívják az első munkásszervezeteket és rajtuk keresztül megindítsák a munkát. Az MKP pesterzsébeti székházában összehívták az FFG Soroksári úti telepéről is a régi szervezett munkásokat, illetve azokat a műszaki vezetőket, akik számba jöhettek a vállalat új vezetésében.³⁶³ Belőlük alakult meg – feltehetően még január 8-a körül – az első üzemi bizottság, amelynek elnöke Solt Jenő lett.³⁶⁴ Január 7-én alakult meg az üzemi bizottság a kőbányai telepen, itt az első elnök Zöld József volt.³⁶⁵ Február 23-án üzemi értekezlet volt a törökbálinti telepen is, ahol először üzemi megbízottakat választottak Domák Sándor és Tauzin István személyében, akik később mint az üzemi bizottság vezetői szerepeltek.³⁶⁶

Mindhárom gyártelepen megalakultak a munkáspártok szervezetei, elsőnek a kommunista párté. A kőbányai telep kommunista pártszervezője Borka Attila, a Soroksári úti pártszervező Csák János volt.³⁶⁷ Létrejötték a szociáldemokrata üzemi szervezetek is. A két munkáspárt taglétszáma az első hónapokban nagyjában azonos volt.

A magyar burzsoázia a háború befejezése után lassan ocsúdott fel. Ez a tény is közrejátszott abban, hogy a fasiszták ellen harcoló szovjet hadsereg támogatása, az 1945 januárjában megkötött fegyverszüneti szerződésben vállalt kötelezettségek teljesítése a gyárak élére kinevezett szovjet katonai parancsnokokra és a kezdeti időben – mint az FFG-ben is történt – a gyárvezetői funkciókat is ellátó üzemi bizottságokra hárult.

A termelő munka elsőnek az épebben maradt kőbányai üzem zománcműhelyében indult meg. „A vállalat a bizottság (üzemi bizottság) előzetes szervezési munkái után 1945. január 15-én kezdett dolgozni. Szén, víz, gáz és elektromos erő hiányában egyelőre csökkentett létszámmal működik. A munkák túlnyomó része javítási munka. A javítási munka elsődlegesen szükséges azért, hogy a háborús károk kijavításra kerüljenek. A Vörös Hadsereg Gyömrői úti péksége részére kenyérsütő tepsiket készítünk nagyobb mennyiségben, valamint alkalmi munkaként gépkocsikat javítunk. . .” – írta az üzemi bizottság 1945 február 13-án, Buda felszabadulásának napján.³⁶⁸ Február 20-tól kapták a zománcedény megrendeléseket a szovjet hadseregtől, 1945. március 5. és június 1-e között 49.452 kg zománc- és 8.788 kg alumíniumedényt gyártottak a szovjet hadsereg számára.

A Soroksári úti telep lassabban éledt. Az első írásos nyom szerint az április 24-én munkára jelentkezett 40 fő Csernisov szovjet városparancsnok engedélye alapján hozzáfogott a romok eltakarításához, a telep közműveinek rendbehozatalához. Ezen a telepen első munkaként a MÁV számára készítettek vagonalkatrészeket.³⁶⁹

Lassan magához tért a vállalat tőkés vezetősége is. 1945. május 4-én megtartották az első igazgatósági ülést a Hitelbank helyiségében.³⁷⁰ Az új idők jeleként a párnázott ajtók megnyíltak a munkásság képviselői, Zöld József és Horváth Pál előtt is, akik az üzemi bizottság képviselőiként vettek részt az igazgatói ülésen. Az igazgatósági ülés első sorban személyi ügyekkel foglalkozott, hiszen a vállalat régi vezetőségének többsége

Nyugatra menekült. Az új vezérigazgató az ún. zsidótörvények miatt 1942-ben lemondott Ullmann István lett. Kicsérélték az igazgatóság néhány, 1944-ben megválasztott tagját, megfosztották állásától Dammang András, Fábry Ferencet, a két volt vezérigazgatót, felmondtak több vezető tisztviselőnek és helyükbe újakat neveztek ki. 1945 májusától lefolytatták a tisztviselők igazolását, amelynek során a kb. 600 főnyi igazolás alá vont személy több mint 90%-át leigazolták.³⁷¹

A vállalati vezetésben végrehajtott változások következtében meggyengültek a Hitelbank pozíciói, a bank bizalmi emberei közül jóformán csak Ullmann István maradt vezető állásban. A tőkés vezetés nagy aggodalommal figyelte az üzemi bizottság tagjainak, az össz munkásság képviselőinek tevékenységét. Az igazgatósági ülésre történt meghívásuk még csak a diplomáciai elismerés jele volt, érthető okokból nehezen akarták tudomásul venni a munkásellenőrzést. Hogy ez mennyire így volt, bizonyítja az is, hogy a Kőbányán először megválasztott üzemi bizottságba még cégvezetőt is beválasztottak.

1945 június–július folyamán a szovjet hadsereg szinte az összes igénybevett gyárat visszaadta a magyar kormánynak, illetve a tőkés tulajdonosnak.³⁷² Az FFG-ben is valóban ekkor állt vissza egyértelműen a tőkés vezetés. Ugyanezen hónapokban került sor az üzemi bizottságok szabályszerű megválasztására, az elsőt még az a csekély létszámú munkásság választotta meg, amely a kezdeti napokban átlépte a gyárkapukat. A Soroksári úti gyárban július 2-án – amikor a munkáslétszám már 496 fő volt – zajlott le a választás. Az üzemi bizottság elnöke ismét Solt Jenő, tagjai Horváth Károly, Klíma Gyula, Schneider Elemér, Szabó Zsigmond munkások, valamint Földy Károly, Uitz Ferenc tisztviselők lettek. A kőbányai gyárban korábban, június 17-én – amikor a munkáslétszám már 479 fő volt – zajlott le az üzemi bizottság megválasztása, de ezt a választást július 30-án egy újabb követte. Ekkor az üzemi bizottság elnöke Zöld József, alelnökök Horváth Pál és Selymes Gyula, tagjai Eredics Károly, Kovács Jánosné, Schäffer Pál, valamint Fajta Ferenc és Rovács József lettek.

1945. november 9-én a három telep küldötteiből megalakult a Központi Üzemi Bizottság (KÜB) is, amelynek rendes tagjai Solt Jenő, Horváth Pál és Tauzin István, póttagjai Pospisil József, Schäffer Kálmán és Domák Sándor voltak. A KÜB az igazgatósági üléseken való részvétellel Solt Jenőt és Horváth Pált bízta meg.³⁷³ A KÜB elsősorban a három telep munkáját igyekezett összehangolni, amire azért is szükség volt, mert elsősorban a kőbányai és Soroksári úti telep üzemi bizottságai között sok nézeteltérés támadt.

A két munkáspárt között keletkeztek súrlódások is, de a munkásegység az üzemi bizottságok keretei között mindvégig fennmaradt. Ennek nem mond ellent az, hogy minden pozícióért, gyakran még egy munkásfelvételért is harc folyt a két munkáspárt között. A kőbányai telepen azért kellett megismételni az üzemi bizottsági választást, mert a kommunisták nem akarták átadni az elnökhelyettesi tisztséget a szociáldemokratáknak, végül – salamoni döntéssel – két elnökhelyettest választottak. Sok felesleges idő és energia pazarlódott el a két munkáspárt közötti paritás elvének betartása körüli vitákban.

A tőkés vezetés megerősödése után az FFG-ben az üzemi bizottságok munkája egyre nagyobb mértékben a dolgozók ellátásának megoldására szorítkozott. Energiájuk jelentős részét az élelmiszerbeszerzés kötötte le.

Az FFG-ben 1945-től kezdődően egyre élesebben kiütöztek az egyoldalú háborús, haditermelésre állított profil következményei. A vállalat és műszaki vezetése az adott helyzetben nem volt képes a termelést átállítani, új termékek gyártását előkészíteni és megszervezni. A vezetés a nehézségekért kizárólag a ténylegesen elszenvedett károkat és a gyár által teljesített jóvátételi szállításokat okolta. A Szovjetunió súlyos háborús veszteségei ellenére is igyekezett figyelembe venni a fiatal magyar népi demokrácia érdekeit, az egy-egy gyártól eszközölt szállítások serkentőleg hatottak a termelésre.³⁷⁴ Az FFG-nél a jóvátételi szerszámgép megrendelések nagyban hozzájárultak a Soroksári úti telep munkájának megindulásához és folyamatossá tételéhez. A fentiekén kívül az állam a bankok útján iparindítási hitel címén jelentős tőkét bocsájtott a vállalatok rendelkezésére, így 1945 folyamán az FFG többször vett fel hiteleket a munkások fizetésére, majd gyárhelyreállításra, szállítóeszközök beszerzésére.³⁷⁵

1945. első felében, a nyári hónapokban elsősorban a munkásság önfeláldozó munkájának eredményeképpen az FFG telepein már mutatkoztak a konszolidáció jelei. A legnagyobb sérüléseket kijavították, a megrongálódott géppark egy részét kijavították és megteremtették a rendszeres termelés alapfeltételeit. A Soroksári úti telepen kialakult a géposztály szerszámgépek gyártására, a lámpaosztály petróleumlámpák, csillárok, petróleumfűzők, kályhák, gázórák és vízmelegítők előállítására, valamint szerszámok tömeggyártására, kalapácsok, csípőfogók, tolmércék stb. termelésére.³⁷⁶

A kőbányai telepen az üzem háztartási zománcedények, lemez munkák, valamint könnyű- és nehézfémöntvények, fémelemek öntésére és hengerlésére rendezkedett be. Szeptemberben már dolgozott a három segédüzem: a mintaasztalos műhely, a vasöntöde és a kovácsműhely is. A vállalat kapacitásának 70%-át a jóvátételi megrendelések költötték le. A géposztály 100 csúcsesztergapad legyártására kapott megrendelést, a kőbányai telepen a lemezosztályon 70–1000 literes űrtartalmú zománcozott tartályok (autoklávok) készültek, ugyancsak szovjet vegyigyárak számára. A fennmaradt kapacitást részben bérmunkák, másrészt lámpák, zománcedények és más tömegcikk raktárra történő termelése foglalta le. Egyes üzemrészek – mint a géposztály, a szerszámműhely – a gyár elpusztult gépeinek és szerszámainak pótlásán dolgoztak.³⁷⁷ Mindez azonban csak pillanatnyi megoldás volt, a gyár távolabbi perspektívája, a béketermelésre való tényleges átállás tervének kimunkálása nem történt meg.

1945. őszén kiéleződött az országban a belpolitikai helyzet. Az őszi országgyűlési választásokon a Független Kisgazdapárt szerezte meg a szavazatok többségét, ami a magyar burzsoáziában nagy reményeket keltett. A nagytőke a reakció előretörésével megerősödött pozícióit, valamint az infláció adta lehetőségeket a népi demokrácia elleni gazdasági támadásra, spekulációra igyekezett felhasználni. 1945. ősztől az infláció irama felgyorsult. A létfenntartási költségek veszedelmesen emelkedtek, 1946. nyarán az áremelkedést már óránként kellett mérni.³⁷⁸

1945. áprilisában kötötték meg a kollektív szerződéseket, amelyek – a magyar munkásosztály történetében először – átfogóan rendezték a bérvízonyokat, de ezután már hiába volt minden erőfeszítés, hiába próbáltak egymást követő intézkedésekkel védelmet nyújtani a romboló inflációval szemben. Bár 1945. ősztől tízszer került sor béremelésre, 1945. decemberében az órabérek emelkedése a kollektív szerződésben megkötöttek

„mindössze” százszorosára, a létfenntartási cikkek árindexe ugyanezen idő alatt 471-szeresére növekedett. 1945 őszétől megindult a munkásság harca azért, hogy a tőkés természetben adják a munkabér egy részét.

1945 őszétől súlyos gondokkal és nehéz harcokkal terhes hónapok köszöntöttek a Fegyvergyár dolgozóira is. Az ősz elejére nagyjából kialakult az „új” munkásgárda, amelynek létszáma a három telepen nemcsak a háborús csúcsponthoz – 8128 fő – képest, hanem még az 1938 évihez képest is igen alacsony volt, mindössze 1433-at tett ki (1938: 5697, 1935: 1840 fő!). A tisztviselő létszám 297 fő volt, itt a visszaesés jóval kisebb (1938: 361, 1935: 293 fő). 1938-ban minden 16 munkásra, 1945-ben pedig ötre jutott egy tisztviselő.³⁷⁹ Az ablaktalan, fűtetlen műhelyekben, megrongált és korszerűtlen gépeken, anyag- és szerszámhiány közepette éhezve és fázva dolgozó munkások munkafegyelme, és a termelékenység szükségképpen alatta maradt a háború előttinek.

A közelgő tél, a fokozódó infláció nyugtalanságot keltett az FFG munkásai között is. 1945 október 12-én rendkívüli ülésre hívták össze a bizalmi testületeket, miután a gyárban megmutatkozott rendkívül elkeseredett hangulat részleges leállásokhoz vezetett.³⁸⁰ Az üzemi bizottságok, a bizalmiak, a két munkáspárt vezetői mindent elkövettek, hogy a munkások jogos követeléseinek támogatása mellett fenntartsák a rendet és rávegyék a munkásokat a termelés folytatására. De a tőkés vezetés megszilárdulása azt is jelentette, hogy a korábbi időszakhoz képest az üzemi bizottság sem rendelkezett olyan befolyással, mint azelőtt. A munkások viszont megszokták, hogy minden ügyes-bajos dologgal az üzemi bizottságokhoz forduljanak. Így amikor az infláció meglódult, a tőkés igazgatóság helyett jórészt a munkásvezetőket tették felelőssé. A tőkés vezetés pedig értett ahhoz, hogy ezt a helyzetet fenntartsa. Az FFG igazgatósága pénzzel, időnként cse-retermékekkel, járművel támogatta az ellátást, de az élelmiszerek tényleges beszerzése, Budapestre szállítása és szétosztása az üzemi bizottságra hárult. Volt időszak, amikor négy teherautó járta élelmiszerért az országot, minden üzemi bizottsági ülés, bizalmi vagy más értekezlet középpontjában az ellátási problémák álltak. 1945 decemberében az üzemi bizottságok kommunista tagjai felismerték, hogy nem vállalhatják a felelősséget az infláció következményeiért és a belőle származó tőkés mesterkedésekért.³⁸¹

1945 tele nagyon nehéz volt! A műhelyekben rossz volt a hangulat, a munkásság egy része további bércorrekciót követelt, sokan vidékre jártak élelmiszerért. December 11-én a bizalmi testület az árak rögzítését, a mozgó bérskála bevezetését (egy heti bér egyenlő legyen két kg zsír szabadpiaci árával), a statárium bevezetését követelte a gazdasági élet szabotálóival, a feketézőkkel szemben.³⁸² Valamit enyhített a helyzeten a karácsonyi élelmiszercsomag kiosztás,³⁸³ de ugyanakkor újabb vizsály forrásává vált. Míg a tisztviselők a GYOSZ utasítására egy havi fizetésnek megfelelő remunerációt kaptak, a munkásokkal az élelmiszercsomag árát az igazgatóság meg akarta fizettetni. Válaszul a munkásság egy része sztrájkot kezdett, amit ismét csak az üzemi bizottság fellépése szerelt le. A téli harcok eredményei megerősítették a munkásság bizalmát az üzemi bizottság iránt. Az 1946 elején tartott választásokon az 1945-ös kommunista többségű testületet választották újjá.

1945–1946 telén – minden nehézség ellenére is – emelkedett a vas-, fém- és gépgyártás vállalatainak termelési eredménye, bár a növekedés üteme lassú volt. Az is igaz,

hogy az adatok igen hiányosak és ezért az eredmények nehezen értékelhetők. Az FFG-nél, illetve a Lampart Műveknél — az 1946 március 6-i közgyűlésen ezt a nevet vette fel a vállalat —³⁸⁴ áttekinthetetlen 1946 első felének helyzete. A gyár kapacitásának 30–70%-át jótételi szállítások kötötték le, 1946. januárban 440 autókivára kaptak megrendelést, majd ugyancsak jótételi keretben 312 000 petróleumégőre. Márciusban bekapcsolódott a vállalat a jótételi alumíniumedény szállításba, de jelentős mennyiségű alumíniumedényt gyártottak közvetlenül a szovjet frontszolgálat számára is. Májusban szovjet csillár-szállításokról folytattak tárgyalásokat és mintegy 1500 db különböző csillárra és lámpára kaptak megrendelést. A jótétélei szállítások nem bizonyultak rossz üzletnek, mert a megrendelések a vállalat jelentős előleget kapott anyagbeszerzésre, munkabérré és a szállított készárak végleges elszámolása a mindenkori napi áron történt. Az áprilisban tartott ügyvezetői értekezlet szerint az akkor kapott jótételi előlegből kifizették az összvár 40%-át, holott a gyár kapacitásának csak mintegy 30%-át kötötték le a jótételi szállítások. Lassan megindult a fegyverműhely is, 1946 februárban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 600 vadászfegyvert rendelt, amelynek egy részét régi készletből szállították le. A vadászfegyver üzlet egymaga 12 000 dollár bevételt jelentett.

Fejlődőben volt a termelés Törökbálinton is. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZE) engedélyezte a vadászpátron és bányagyutacs gyártást, ezenkívül kísérleteztek gyógyszerek (eucarbon) és mosópor előállításával is.

1946 elején már javult a vállalat teljes kapacitásának kihasználtsága is, a kőbányai telepen elérte a 30–40%-ot, a Soroksári úton 50%-os volt. A munkáslétszám 1649 főre (januári adat) emelkedett, de a termelékenység még alacsony szintű volt, szén és fűtőanyag csak egyes üzemrészeknek jutott, sok fontos segédanyag hiányzott. Kőbányán megkezdtek az akkordbérrendszer bevezetését, a teljesítmények itt a háború előttinek 70%-át érték el, a Soroksári úti telepen az akkordbérek bevezetése nehezebben valósult meg, és csak az 1938 évinek 40%-a körül mozgott.³⁸⁵

1946. február elsején új bérrendszer, az ún. kalóriarendszer lépett életbe. Ez mozgó bérskálát jelentett, valamint kötelezően előírta bizonyos mennyiségű és minőségű élelmiszereknek természetbeni juttatását a munkások részére, beleértve a családtagokat is.³⁸⁶ A vállalat igazgatósága, amely a rendelet megjelenésekor a legélesebben tiltakozott annak életbeléptetése ellen, végül is képesnek bizonyult a munkavállalók kalóriaadagját természetben kiadni, sőt azon felül pl. fát, bakancsot is osztott ki a munkások között. A kalóriarendelet azonban csak ideig-óráig segített a munkásság helyzetén. A kiadott természetbeni élelmiszeradag csak a létminimumot biztosította. Nem terjedt ki a dolgozók egyéb szükségleteinek kielégítésére, amelyre a pénzbéli juttatás viszont nem volt elegendő. A készpénzben fizetendő alpbérek összegét 1946. február 15. és június 10. között tizenhat alkalommal emelték, ennek ellenére a fűtés, világítás, ruházkodás költségeit nem fedezte. A munkásság ezekben a hónapokban a szó szoros értelmében lerongyolódott. Ilyen körülmények között érthető, hogy a munkásság hangulata nem volt nyugodt, május 6. és 7-én a Soroksári úti telepen részleges sztrájkok törtek ki, mert míg Csepelen a gyár 100%-os béremelést adott, a Lampart csak 50%-ot fizetett ki.³⁸⁷ Az infláció üteme következtében azonban minden bércorrekció csak pillanatnyi enyhülést hozott. Április végétől a béremeléseket nem is lehet követni, április 26-án egy szakmunkás órábéra

3 millió pengő volt, május első hetében már 36 millióra emelkedett, június elején 20 milliárd pengőt tett ki! A heti kereset összege elérte az egy billiót! A béremelés még így is messze elmaradt az áráké mögött, a béreket már szinte naponta kellett fizetni.

Az FFG, illetve a Lampart gyárak munkássága ebben az időszakban nemcsak saját helyzetének megjavításáért állt kemény harcban saját tőkéseivel, hanem bekapcsolódott az országos politikai ütközetekbe is. 1945 decemberében a budapesti üzemek küldöttei Tildy Zoltán köztársasági elnöknel jártak és követelték a bányák és a nagyüzemek államosítását. A küldöttségben az FFG munkásai közül Eredics Károly és Jockl Ferenc vettek részt.³⁸⁸ 1946 márciusában a bányászok megsegítésére indított akció során hat héten át egy órai keresetüket juttatták a Lampart dolgozóira a bányászoknak, sőt a „széncsatában” a gyár munkásaiból alakult rohambrigád is részt vett.³⁸⁹

Megtörténtek az első lépések a gyáron belüli szociális helyzet javítására, 1946 nyarán a Soroksári úti telepen ötven gyermek számára óvoda és napközi otthon létesült, sor került szociális gyárgondozó beállítására is.³⁹⁰

A vállalat a stabilizáció után

1946. augusztus elsejével, a forint bevezetésével végetért az infláció. A szilárd, értékálló pénz megteremtése a fiatal magyar népi demokrácia nagy diadala volt. De a stabilizációval együtt sem volt minden rendben a gazdasági életben.

1946 nyarán a magyar kormány – a stabilizáció előkészítése kapcsán – a jótételi terhek enyhítését kérte a szovjet kormánytól. A Szovjetunió méltányolta a kérést és meghosszabbította a szállítási határidőket, hogy a belső piac számára megnyissa az így felszabaduló kapacitást. A jótétel ütemének lassulása viszont a Lampart tőkés vezetőinek gondot okozott, mert már hozzászórtak ahhoz, hogy nem kell vesződniök sem megrendelések szerzésével, sem a termelt áruk elhelyezésével. Sőt, a jótételi előlegek a hitelgondokat is megoldották, és az inflációs munkabérek miatt az önköltség sem jelentett nagy problémát. Maguk a tőkésék is megállapították: „nagy nehézséget okozott a jótételi gyártás helyett a civil gyártásra való áttérés”. A már legyártott esztergapadokat és autoklávokat még átvették jótételre, de az elkészült alkatrészek felhasználása és a felszabadult kapacitás kitöltése súlyos gondot okozott, elsősorban a Soroksári úti telepen. A lámpaosztály termelése növekedett, de itt az áruk kikészítése, a galvanizálás és nikkelezés anyaghiány miatt akadozott. Sok probléma jelentkezett a tömegcikkosztályon, ahol kések, különböző kéziszerszámok, tolmércék stb. készültek. Ezeknek a termékeknek gyártása nem kötötte le a teljes kapacitást és az értékesítés is lassú volt.

A kőbányai telep helyzete könnyebb volt. A zománcedény gyártáshoz volt nyersanyag és az eladás alig jelentett problémát. Az első forintbevételek az eladott alumíniumedényekből származtak. A zománcmű termelése napi 1500 kg edény volt. Biztosított volt a fémöntöde és a hengermű foglalkoztatottsága is, részben bérhengerlés vállalásával, részben pedig a lemez munkákra végeztek hengerlést. Tárgyaltak Angliába történő kád-exportról is.

Növekedett a törökbálinti telep foglalkoztatottsága, miután a bányagyutacs és vadásztölténygyártást engedélyezték. A vállalat vezetősége reményeket fűzött a vadászfegyver gyártás megindításához is (a korábbi engedély csak egy meghatározott mennyiségre szólt).³⁹¹

Mind égetőbbé vált a termelés racionalizálása, különösképpen a Soroksári úti telepen. A gyár vezetősége már a jótételi szállítások lecsökkenése után a számára legegyszerűbb megoldást, a munkásság egyrészének elbocsajítását akarta választani. Az üzemi bizottság ezzel szemben az adminisztratív személyzet, elsősorban az igazgatók és cégvezetők számának csökkentését követelte. 1946. október 16-án tárgyalta az igazgatóság és az üzemi bizottság a vállalati „B” listát, amelynek során az üzemi bizottság 53 fő, elsősorban volt nyugatos, hiányosan igazolt és antidemokratikus magatartású személy, köztük számos vezető tisztviselő elbocsajítását követelte.³⁹² Az üzemi bizottság követelése annyiban bírálható, hogy nem vette eléggé figyelembe a szakmai szempontokat és viszonylag sok mérnök elbocsajítását kívánta, míg a vállalati vezetőség mindenkit meg akart tartani. Végül is kompromisszum jött létre, tizenhat – leginkább kompromittált – személy elbocsajításában állapodtak meg.

1946 októberében a Soroksári úti gyárban különböző intézkedéseket tettek a termelékenység fokozására. Nyolc műhelyt egy épületbe tömörítettek, így 10%-kal csökkent az energia felhasználás, csökkentek más rezsiköltségek, könnyebbé vált az ellenőrzés is. Az összeköltötéssel párhuzamosan kiterjesztették a teljesítménybér rendszert, november végén az akkordban dolgozók többsége elérte a 100%-ot.

A vállalat a stabilizáció kezdetétől fogva állandóan pénzihiánnyal küzdött. A pénzihiányt az országban az állam tervszerűen idézte elő, azért, hogy a forgalomban levő áru- és pénzmennyiség egyensúlyban legyen, másrészt a vállalatok tartalékait kívánta ezzel előcsalogatni. A Lampart is igyekezett a stabilizáció első napjaiban az infláció alatt előállított zománcedény, kályha, viharlámpa, stb. készleteiből bevételt szerezni. A tolmérce gyártását már 1945 őszén megkezdték, de árusítani csak 1947 januárjában engedték. A vállalatnak hozzá kellett nyúlnia féltve őrzött nyersanyagkészleteihez is, jelentős mennyiségű finom acél, buga és ócskavas halmozódott fel a raktárakban.

Milyen is volt a vállalat általános helyzete 1947. január elsején? Az összmunkáslétszám 2374 fő volt, ebből a Soroksári úton 1211-en, a kőbányai telepen 964-en, Törökbálinton 199-en dolgoztak. A tisztviselők összlétszáma 332 fő volt. A munkáslétszám alapján a Lampart ekkor is a vas- és fémipar egyik nagyvállalata volt, ugyanebben az időpontban a Hoffherr-gyárban 1804 fő, a Láng-gépgyárban csak 1232 fő dolgozott. A kőbányai telepen az egész munkásság teljesítménybérben dolgozott, elért eredményük 100–120% volt. A Soroksári úton a munkások 75%-a dolgozott normában, 100% körüli teljesítéssel. A kapacitáskihasználás Kőbányán szén- és anyagihiány miatt 20% körül volt, a Soroksári úti telepen 70–80%-ot ért el. A szénhiány miatt nemcsak a műhelyek és irodák voltak fűtetlenek, hanem 1946 decemberében pl. a zománctermelés egy tizedére esett vissza.³⁹³

A stabilizáció sikerének biztosításához tartozott az a hitelpolitika is, amely a nagybankok helyett szinte egyedül a Nemzeti Bankot tette meg a hitelnyújtás forrásává. Ez a hitelpolitika oda vezetett, hogy a vállalatok – mint a Lampart is – pénzügyi függő-

ségbe kerültek az állammal szemben. Ez a függőség a Lampart esetében egyre súlyosabbá vált, 1947 első hónapjaiban a vállalat állandó forgótőke hiánnyal küzdött, amelyen a felvett kölcsönök nem segítettek.³⁹⁴ 1947 első felében a Lampart bevételei 11 millió forintot, kiadásai 18 milliót tettek ki, tehát hat hónap alatt 7 millió deficit keletkezett.

A súlyos deficitre már korábban felfigyelt a vállalat vezetősége és az üzemi bizottság is. Márciusban megindult a vita a vállalat szanálási terve miatt. Az igazgatóság azt javasolta, hogy a Soroksári úti és a törökbálinti telepet zárják be, a termelést a kőbányai régi gyár telepére összpontosítsák. Ez az elképzelés többek között mintegy ezer fő elbocsátását jelentette volna. Az üzemi bizottság a termelés növeléséért és gazdaságosabbá tételéért, valamint a túlméretezett igazgatóság átszervezéséért harcolt. Az üzemi bizottság ösztönözte az 1947. februárban megalakított Termelési Bizottságot az akkordbérrendszer gyorsabb, teljes bevezetésére, a termelést elősegítő ötletek jutalmazására, a munkaverseny megindítására. Minden eszközzel igyekezett a munkafegyelmet megszilárdítani. Ennek érdekében külön fegyelmi bizottság működött. 1947. június 11-én hattagú tervbizottságot alakítottak a vállalat három éves tervének kidolgozására, amelyhez a tőkés vezetés nem sok segítséget adott.³⁹⁵

A Lampart helyzete a Hitelbank vezetőit is foglalkoztatta. A Gazdasági Főtanács 1947 tavaszán arra az álláspontra helyezkedett, hogy vagy finanszírozza a MÁH a vállalatot, vagy állami kezelésbe kell venni.³⁹⁶ A MÁH vezetői ekkor még úgy gondolták, hogy az államosítás fenyegető veszélyét ki tudják kerülni és bizonyos feltételek mellett hajlandónak mutatkoztak vállalni a Lampart finanszírozását. Így fő-feltételül a Soroksári úti telep teljes vagy részleges leépítését és vállalatvezetésének megváltoztatását szabták. (A MÁH ekkor elégedetlen volt Ullmann vezérigazgatóval és Matuschek Richárdot kívánta műszaki vezetőnek visszahozni). Az üzemi bizottság nem járult hozzá a munkás-ság elbocsátásához és nem volt hajlandó beleegyezni a bank által javasolt személyi változásokba.

1947 augusztusában a Lampart kölcsöntartozásai 13.5 millió forintra, adótartozása 5.2 millió forintra rúgott. A vállalat hitelképessége teljesen kimerült. A Hitelbank is kijelentette: „nem vállaljuk a hitelkezesést, míg a banknak nincs módja a vezetés tekintetében a szükséges intézkedéseket megtenni.” Ehhez a feltételhez kötötték a 3 éves terv beruházásainak finanszírozását is. Miután az üzemi bizottság ismételt tiltakozott Matuschek Richárd visszahelyezése ellen, a MÁH kijelentette, hogy a vállalat helyzetéért az üzemi bizottságra hárítja a felelősséget és csak augusztus 31-ig vállalja a hitelekért a kezességet.³⁹⁷ Az időpont megválasztása nem volt véletlen, mert 1947. augusztus 31-én zajlottak le az országgyűlési választások, amelyhez tőkés körökben messzemenő reményeket fűztek. Ezek a remények nem váltak valóra, az országgyűlési választásokon a szavazók 61%-a a Függetlenségi Front programja, a hároméves terv, a nagybankok államosítása mellett foglalt állást.

1947 november 24-én az országgyűlés törvénybe iktatta a nagybankok állami tulajdonba vételét, amelyre 1948. január elsejével sor is került. Az államosítás a nagybankok érdekköri vállalataira is kiterjedt.

A nagybankok államosításáról szóló törvény megalkotása és végrehajtása időt hagyott még bizonyos tőkés manipulációkra is, amelyek a Lampart esetében súlyos prob-

lémákat okoztak. 1947. szeptember 16-án az üzemi bizottság kérésére a Gazdasági Főtanács elrendelte a kőbányai és a Soroksári úti telep pénzügyi és adminisztratív különválasztását.³⁹⁸ Október 4-én a MÁH igazgatója, Makai János élesen tiltakozott az intézkedés ellen és leszögezte, hogy az egyedüli megoldásnak a Soroksári úti gyár teljes leállítást, 250 tisztviselő és 1000 munkás elbocsájtását tartja.

1947 novemberében a Lampart tartozásai 23 milliót is meghaladtak. A Gazdasági Főtanács az általa kiküldött bizottság véleménye alapján úgy döntött, nem nyújt további hiteleket és felszólította a vállalatot, hogy tartozásai fejében adja el a Soroksári úti telepet, amelyet azután a Nehézipari Központ keretében kívánt tovább működtetni.³⁹⁹ Az államosítási csatára végső pontot az 1948. március 25-i 3500-as kormányrendelet tett, amely kimondta az összes, száz munkáson felüli üzem államosítását. A nevezetes Vasas Székházbeli aktuson Maróti István vette át a megbízólevelet, amely őt a Lampart Művek élére helyezte.⁴⁰⁰ A Soroksári úti díszes, faburkolatú vezérigazgatói szobában a Frommerek, Dammangok és Ullmanok után elfoglalta méltó helyét az első munkásigazgató és a sok vihart átélt gyártelep falai között új korszak kezdődött.

RÖVIDÍTÉSEK

A magyar munkásmozgalom II. 1954.
III. 1955.

Balázs–Szentkúty 1961.

Balogh 1961

Berend 1962

Berend 1974

Berend–Ránki 1955

Berend–Ránki 1958

CFJ

Edvi Illés 1911

452

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai II. Budapest 1954., és III. Budapest 1955.

Balázs P.–Szentkúty K.: A magyar szerszámgépgyártás fejlődése. GTE 1961. évi évk. Budapest.

Balogh A.: Adalékok a Diesel-motor történetéhez, különös tekintettel a magyar mérnökök szerepére. A MTA Műsz. Tud. Oszt. Közl. 29/1–4/1961. 89–108.

Berend T. I.: Ujjjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948. Budapest 1962.

Berend T. I.: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1968. Budapest 1974.

Berend T. I.–Ránki Gy.: Magyarország gyáripara 1900–1914. Budapest 1955.

Berend T. I.–Ránki Gy.: Magyarország gyáripara a II. világháború előtt és a háború időszakában, 1933–1944. Budapest 1958.

Compass Finanzielles Jahrbuch, Wien.

Edvi Illés A.: A Magyar Korona országainak gyáripara az 1906. évben. II. 2. r. Budapest 1911.

- Gáspár–Jenei–Szilágyi* 1970
Gáspár–Mann 1971
 GPT
Hevesi 1959
Incze 1955
Kenéz 1943
Matlekovits VII. 1898

Mihók
 M.sz m.
 M.V.F.K.Sz.
 MVGOE
 NMC
Ságvári 1964

Sándor 1954

Szinai–Szűcs 1965

 TBM
Xantus 1959
- Gáspár F.–Jenei K.–Szilágyi G.:* A munkás-
 ság az üzemekért, a termelésért 1944–1945.
 Budapest 1970.
Gáspár F.–Mann M.: A Danuvia Központi
 Szerszám- és Készülékgyár története 1920–
 1970. Budapest 1971.
 Gazdasági, Pénzügyi és Tőzsdei kompasz,
 Budapest.
Hevesi Gy.: Egy mérnök a forradalomban.
 Budapest 1959.
Incze M.: Az 1929–1933. évi világgazdasági
 válság hatása Magyarországon. Budapest 1955
Kenéz B.: Ipari öntudatunk ébresztői és
 munkálói. Budapest 1943.
Matlekovits S.: Magyarország közgazdasági és
 közművelődési állapota ezeréves fennállása-
 kor és az 1896. évi ezredéves kiállítás ered-
 ménye. VII. Budapest 1898.
Mihók-féle Magyar Compass. Budapest
 A magyarországi szocialisztikus munkásmoz-
 galmak. Budapest
 Magyarországi Vas- és Fémmunkások Köz-
 ponti Szövetségének mozgalmi jelentése.
 Budapest
 A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos
 Egyesületének évkönyve. Budapest
 Nagy Magyar Compass, Budapest
Ságvári Á.: Tömegmozgalmak és politikai
 küzdelmek Budapesten 1945–1947. Buda-
 pest 1964.
Sándor V.: Nagyipari fejlődés Magyarorszá-
 gon 1867–1900. Budapest 1954.
Szinai M.–Szűcs L.: Horthy Miklós titkos
 iratai. Budapest 1965.
 Tanulmányok Budapest Múltjából.
Xantus Z.: A Ferencváros története. Buda-
 pest 1959.

JEGYZETEK

1. *Mérei Gy.*: Magyar iparfejlődés 1790–1848. Budapest, 1951. 385–407.
2. *Sándor* 1954, 462.
3. *Sándor* 1954, 208.
4. *Sándor* 1954, 239.
5. *Sándor* 1954, 462.
6. *Sándor* 1954, 462.
7. *Sándor* 1954, 462.
8. *Sándor* 1954, 462.
9. *Sándor* 1954, 462.
10. *Sándor* 1954, 462.
11. A Fegyver- és Gázkészülékgyár, „FÉG” birtokában levő területi leírás és fénykép alapján.
12. *Sándor* 1954, 462.
13. Fővárosi Bíróság, mint cégbíróság (a továbbiakban Cg.), Társas cégek jegyzéke 10. A. k. 164.
14. *Sándor* 1954, 351., 462. Sándor Vilmos szerint az alaptökére ekkor újabb 1.6 millió „koronát” fizettek be.
15. A magyar munkásmozgalom II. 1954, 165.
16. A magyar munkásmozgalom II. 1954, 165. és *Sándor* 1954, 611., 620–621., 636. és 650.
17. Cg., Társas cégek jegyzéke 10. A k. 164.
18. *Sándor* 1954, 462.
19. Cg., Társas cégek jegyzéke 10. A k. 164.
20. *Sándor* 1954, 462.
21. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban OL), Fegyver- és Gépgyár Rt. (a továbbiakban FG), Titkárság (a továbbiakban Z 1079)1. cs., 1.t. Alapszabályok 1909.
22. *Sándor* 1954, 453.
23. *Sándor* 1954, 462.
24. *Sándor* 1954, 471.
25. *Sándor* 1954, 541.
26. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL), Fővárosi Tanács iratai III. 2169/1893, és III. 1481/1895.
27. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 2135/1893, III. 2472/1897, III. 2673/1897.
28. BFL, Fővárosi Tanács iratai II. 377/1894, és II. 1055/1896.
29. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 1727/1899, és 2777/1899.
30. *Matlekovits* 1898, 293.
31. *Matlekovits* 1898, 452.

32. *Balázs–Szentkúty* 1961, 166.
33. *Kenéz* 1943, 253–254.
34. Cg. 2192. Az 1895. évi zárszámadás. *Sándor* 1954, 462.
35. OL, FG, Könyvelési Osztály (a továbbiakban Z 1081) 1. cs., 1.t.
36. *Mihók* 1897/8. II. 1898. 267.
37. *Balogh* 1961, 92.
38. *Mihók* 1898/9. II. 1899, 307.
39. *Balogh* 1961, 92.
40. *Balogh* 1961, 93.
41. *Balogh* 1961, 94–100., valamint 462. Cg., Társas cégek jegyzéke 25. k. 240.
42. *Balogh* 1961, 99. A szerelő műhely építésére 1. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 2791/1907.
43. *Balogh* 1961, 100–102., *Sándor* 1954, 462. továbbá *Berend – Ránki* 1955, 213.
44. *Balogh* 1961, 101., *Mihók* 1898/9. II. 1899, 307., és OL Magyar Általános Hitelbank, Ipari Osztály (a továbbiakban Z 58) 48. cs.
45. *Balogh* 1961, 101–102. és *Balázs – Szentkúty* 1961, 145.
46. *Berend – Ránki* 1955, 270–271.
47. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 993/1901.
48. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 66/1908.
49. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 1054/1908. és III. 2012/1909.
50. BFL, Fővárosi Tanács iratai I. 8243/1908.
51. BFL, Fővárosi Tanács iratai I. 4342/1909.
52. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 551/1909. és III. 2598/1909.
53. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 2738/1909. és III. 2702/1909.
54. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 3681/1910. és III. 1477/1907/
55. *Balogh Artur* visszaemlékezései és szóbeli közlései alapján.
56. *Kenéz* 1943, 253–254. és *Mihók* 1907/8. II. 1908, 444–445.
57. *Edvi Illés* 1911, 566. és 571.
58. *Mihók* 1910–1911. II. 1911, 534.
59. *Balázs – Szentkúty* 1961, 150–151.
60. *Balázs – Szentkúty* 1961, 166–167.
61. *Berend–Ránki* 1955, 76.
62. Cg., Társas cégek jegyzéke 22. k. 77.
63. *Mihók* 1910/1911. II. 1911, 534.
64. OL, FG, Z 1081, 1. cs. 1.t.
65. *Mihók* 1901 és 1910 közti évfolyamainak megfelelő bejegyzései alapján.
66. A magyar munkásmozgalom III. 1955, 302–308.
67. A magyar munkásmozgalom III. 1955, 302–308.
68. *Iványi Emma* főlevéltáros kartársnő szíves magánközlése alapján.
69. *Balogh Artur* visszaemlékezései és szóbeli közlései alapján.

70. Vas- és Fémmunkások Zsebnaptára 1908, 58. Balkovits csiszoló egyleti tagkönyve szerint. A Fegyver és Gázkészülékgyár, „FÉG” birtokában és *Xantus* 1959, 35., 59–60.
71. M.sz.m. az 1907. évben. 1908, 1007.
72. M.sz.m. az 1908. évben 1909, 1099.
73. *Xantus* 1959, 64.
74. *Berend – Ránki* 1955, 345–346.
75. M.sz.m. az 1909. évben. 1910, 725.
76. M.sz.m. az 1910. évben 1911, 533.
77. M.sz.m. az 1911. évben. 1912, 770.
78. M.sz.m. az 1912. évben. 1913, 522.
79. MVGOE 1912. 1912, 29. és MVGOE 1913. 1913, 50–51., 53.
80. M.sz.m. az 1912. évben. 1913, 523. és MVGOE 1913. 1913, 53.
81. MVGOE 1913. 1913, 57–68.
82. M.sz.m. az 1912. évben. 1913, 523.
83. *Xantus* 1959, 65.
84. MVGOE 1914. 1914, 76.
85. A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége Vezetőségének összefoglaló jelentése. 1943. X. hó 24-i, XVIII. rendes közgyűlés, 1903–1943.
86. A MVGOE-nek Munkásügyi Szervezete által összeállított munkabérstatisztikai táblázatok. OL, FG, Személyzeti és Munkaügyi Osztály (a továbbiakban Z 1082) 1. cs., 3–4. t.
87. MVGOE 1911. Bp., 1911, 93.
88. OL, FG, Z 1082, 2. cs. 15.t.
89. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 8965/1912.
90. BFL, Fővárosi Tanács iratai II. 2746/1913.
91. OL, FG, Műszaki Osztály (a továbbiakban Z 1080) 9.cs., 59. t.
92. BFL, Fővárosi Tanács iratai XVI. 559/1916., V. 204/1916, V. 450/1917. és III. 1124/1917., végül II. 756/1888.
93. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 6552/1913.
94. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 7605/1913.
95. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 3334/1916. és 3451/1916. – 1917-től vannak olyan számlák a Schulz Gőztéglagyarak Rt.-től, melyek a gép- és kazánház építésére vonatkoznak. OL, FG, Z 1080, 9.cs., 59.t.
96. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 339/1917. és III. 518/1919.
97. BFL, Fővárosi Tanács iratai III. 570/1917. és III. 1423/1918.
98. BFL, Fővárosi Tanács iratai XV. 908/1913.
99. OL, Z 58, 47. cs. Félévi jelentések.
100. Uj Magyar Központi Levéltár, M 295, Nehézipari Központ 75. d.
101. OL, Z 58, 52. cs. A Honvédelmi Minisztérium számára írt, 1935. május 31-i keltezésű levél szerint és *Xantus* 1959, 69.

102. MVGOE 1911. 1911, 110. és MVGOE 1912. 1912, 150.
103. MVGOE 1911. 1911, 93.
104. NMC 1913/14. 1914, 534. NMC 1914/15. 1915, 631. NMC 1915/16. 1916, 614.
NMC 1916/17. 1917, 668. NMC 1917/18. 1920, 656.
105. Cg., Társas cégek jegyzéke 22. k. 77.
106. Cg., Társas cégek jegyzéke 22. k. 77. és NMC 1916/17. 1917, 668.
107. OL, FG, Z 1081, 1.cs., 1.t.
108. NMC 1917/18. 1920, 656.
109. NMC 1915/16. 1916, 614.
110. NMC 1916/17. 1917, 668.
111. MVGOE 1911. 1911, 93. és *Incze* 1955, 27.
112. A MVGOE-nek Munkásügyi Szervezete által összeállított munkabérstatisztikai táblázatok. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 3–4. t.
113. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 3–4. t.
114. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 3–4. t.
115. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 5.t.
116. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 8.t.
117. Párttörténeti Intézet, Archívum (a továbbiakban PI), Archívum, Vasas Szakszervezet (a továbbiakban Vsz.) 1915/7.
118. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 8.t.
119. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 8.t.
120. OL, ME, (Miniszterelnökség), 1916. XVI. 1127. res.
121. OL, ME, (Miniszterelnökség), 1916. XVI. 1127. res.
122. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 8. t.
123. PI, Archívum, Vsz. 1916/13.
124. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 8.t. Megjegyzések Malasits Géza albizottsági tag jegyzőkönyvéhez.
125. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 8.t.
126. OL, FG, Z 1082. 1.cs., 8.t.
127. OL, FG, Z 1082. 1.cs., 8.t.
128. *Xantus* 1959, 69–70.
129. PI, Archívum Vsz. 1916/17. Jk. 1916. okt. 21-én a Vas- és ércöntők szervezőbizottságának ülésén.
130. MVGOE 1918. 1918, 67–68.
131. MVGOE 1918. 1918, 67–68.
132. MVGOE 1918. 1918, 53–54.
133. MVGOE 1918. 1918, 57.
134. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 4.t.
135. PI, Archívum Vsz. 1917/4 és OL, FG, Z 1082, 1.cs., 4.t.
136. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 3–4.t.

137. MVGOE 1918. 1918, 55.
138. *Xantus* 1959, 70.
139. PI, Archívum Vsz. 1916/17. Jegyzőkönyv 1917. nov. 17.
140. BFL, Fővárosi Tanács iratai VIII. 1674/1917.
141. OL, FG, Z 1082, 1.cs. 11.t.
142. PI, Archívum Vsz. 1918/43.
143. PI, Archívum Vsz. 1918/22.
144. PI, Archívum Vsz. 1918/43.
145. PI, Archívum Vsz. 1918/36.
146. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 3.t. A MVGOE-nek Munkásügyi Szervezete által összeállított munkabérstatistikái táblázatok. XVI. felvétel.
147. OL, FG, Z 1082, 1.cs., 3.t.
148. *Xantus* 1959, 72.
149. *Xantus* 1959, 75.
150. *Hevesi* 1959, 101–102.
151. OL, FG, Z 1082, 2.cs., 15.t.
152. *Hevesi* 1959, 110.
153. PI, Archívum Vsz. 1918/43.
154. Cg. 2192.
155. OL, FG, Z 1081, 1.cs., 1.t. Az 1918–1919. évi egyesített mérleg.
156. *Xantus* 1959, 82.
157. *Incze* 1955, 27.
158. PI, Archívum Vsz. 1918/33.
159. Népszava 1918. október 30.
160. Népszava 1918. október 31. és november 1.
161. Népszava 1918. november 17.
162. Népszava 1919. január 7.
163. Cg., Társas cégek jegyzéke 22. k. 77. Bejegyezve „per procura” toldalékkal 1919. május 7-én.
164. Balogh Artur főmérnök szíves magánközlése alapján.
165. L. erre a „Műszaki Könyvtár” sorozatot.
166. PI, Archívum Vsz. 1919/6.
167. PI, Archívum Vsz. 1919/4.
168. *Hetés T.*: Budapesti munkások felfegyverzése a Magyar Tanácsköztársaság védelmében. TBM. XIII. Budapest 1959, 436.
169. *Xantus* 1959, 80.
170. *Xantus* 1959, 82.
171. OL, Z 58, 48. cs.
172. PI, Archívum Vsz. 1919/4., továbbá I. még 1916/17.
173. PI, Archívum Vsz. 1918/42.

174. PI, Archívum Vsz. 1919/6.
175. OL, Z 58, 51. cs. Szervezési, kereskedelem- és gyártáspolitikai kérdések a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyárnál. 1942. XI. hó.
176. Cg. 2192. Zárószámadás az 1924. és 1925. üzleti évről.
177. Cg. 2192. Zárószámadás az 1924–1931. üzleti évekről. – OL, Z 58, 47. cs. 1932. évi üzleti jelentés és zárószámadás.
178. OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fegyver- és Gépgyárnál tartott könyvvizsgálatról. 1934. nov. 27.
179. OL, Z 58, 50. cs.
180. PI, Archívum BM. (Belügyminisztérium), VIII. res. 1933–4–2477.
181. OL, FG, Z 1079, 11. cs. 67. t. Fegyverek ügyében Honvédelmi Minisztériummal levelezés. 1934. nov. 22.
182. OL, FG, 86. cs. (Régi jelzet). 1935. jan. 25-i levél az Állami Hadianyaggyárhoz.
183. OL Z 58, 49. cs. 1935. évi zárószámadás. OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár 1935. dec. 31-i mérlegének revíziójáról.
184. OL, Z 58, 54. cs. Pénzügyi Központ részére készült információ. 1935. okt. 1.
185. Cg. 2192. Zárószámadás az 1933. és 1934. üzleti évről.
186. OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fegyver- és Gépgyárnál tartott könyvvizsgálatról. 1934. nov. 27.
187. GPT vonatkozó évf.
188. OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fegyver- és Gépgyárnál tartott könyvvizsgálatról. 1934. nov. 27.
189. GPT vonatkozó évf.
190. OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fegyver- és Gépgyárnál tartott könyvvizsgálatról. 1934. nov. 27.
191. GPT vonatkozó évf.
192. Az 1925–1929. évekre lásd: NMC vonatkozó évf. – Az 1930–1933. évekre lásd: OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fegyver- és Gépgyárnál tartott könyvvizsgálatról. 1934. nov. 27.
193. PI, Archívum Vsz. 1930/6.
194. PI, Archívum Vsz. 1930/6.
195. OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fegyver- és Gépgyárnál tartott könyvvizsgálatról. 1934. nov. 27.
196. PI, Archívum Vsz. 1922/24.
197. PI., Archívum Vsz. 1922/16.
198. PI., Archívum Vsz. 1922/24.
199. PI., Archívum Vsz. 1922/24.
200. PI., Archívum Vsz. 1923/11.
201. PI., Archívum Vsz. 1923/15.
202. M.V.F.K.SZ. 1924–1925. 38. – PI., Archívum Vsz. 1924/15. és 1924/16.

203. MVGOE 1926–1927. 1927, 60.
204. MVGOE 1926–1927. 1927, 71.
205. Pl., Archívum Vs. 1929/25.
206. Pl., Archívum Vs. 1930/6.
207. Központi Értesítő, Vonatkozó évf.
208. *Sándor* 1954, 335., 351–352. — NMC 1925. évf. — A részvénytársaság alapításában résztvevő pesti nagytőkések: Müller Vilmos, Pauer Leó, Emich Gusztáv, Gschwindt Mihály.
209. *Sándor* 1954, 351–352.
210. *Sándor* 1954, 326–327.
211. OL, Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. Eladási Osztály (a továbbiakban Z 1074) 1. cs., 1.t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1928. dec. 31-i mérlegéhez jelentés. — Mihók vonatkozó évf. CFJ 1914. évf.
212. OL, Z 1074, 1.cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1928. dec. 31-i mérlegéhez jelentés.
213. CFJ. 1920. évf.
214. CFJ. 1920., 1922. évf.
215. OL, Z 1074, 1.cs., 1.t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1928. dec. 31-i mérlegéhez jelentés.
216. OL, Z 1074, 1. cs. 1. t.
217. OL, Z 1074, 1.cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1932. dec. 31-i, valamint 1933. dec. 31-i mérlegéhez jelentés. — OL, Z 58, 48. cs. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1935. jún. 19-i igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. — GPT 1933., 1934. évf.
218. OL, Z 1074, 1. cs. 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1931. dec. 31-i és 1932. dec. 31-i mérlegéhez jelentés. — Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, 1929–1935. 334.
219. OL, Z 58, 48. cs. Bericht über meine Besichtigung der zum Kreditbankkonzern gehörenden Maschinen- und Metallfabriken. 1935. jún. 15.
220. Mihók vonatkozó évf.
221. Mihók vonatkozó évf.
222. OL, Z 1074, 1. cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1928. dec. 31-i mérlegéhez jelentés.
223. OL, Z 1074, 1. cs. 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. vonatkozó üzletveinek mérlegeihez jelentések. — Az 1935. évre vonatkozóan lásd: OL, Z 58, 49. cs. 1935. évi zárószámadás. — Az 1934. év bel- és külföldi eladásainak értéke, valamint százalékos megoszlásának aránya saját számításaim eredménye, ezeket az adatokat a Magyar Általános Hitelbank Ipari osztályának (Z 58) 47. sz. csomójában található félévi jelentések, továbbá a 48. sz. csomóban található 1935. jún. 19-i igazgatósági ülési jegyzőkönyv egyes számadatai alapján állapítottam meg.

224. OL, Z 1074, 1.cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. vonatkozó üzletvéneinek mérlegeihez jelentések. — OL, Z 58, 49. cs. 1935. évi zárószámadás.
225. Mihók, valamint CFJ vonatkozó évf.
226. OL, Z 1074, 1. cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1928. dec. 31-i mérlegéhez jelentés.
227. OL, Z 1074, 1. cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1929. dec. 31-i mérlegéhez jelentés.
228. OL, Z 1074, 1.cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1930. dec. 31-i és 1931. dec. 31-i mérlegéhez jelentés. — Az 1932. évre vonatkozóan lásd: GPT 1933., 1934. évf.
229. Mihók vonatkozó évf. — CFJ 1914., 1920. évf.
230. A válságidőszak létszámadataival kapcsolatban lásd: OL, Z 1074, 1. cs., 1. t. Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1928. dec. 31-i és 1929. dec. 31-i mérlegéhez jelentés. — OL, Z 58, 47. cs. Félévi jelentések.
231. PI, Archívum Vsz. 1930/6.
232. PI, Archívum, Vsz. 1930/6.
233. PI, Archívum, Vsz. 1921/2.
234. PI, Archívum, Vsz. 1924/15., 1924/16. — Lásd még: M.V.F,K.SZ. 1924—1925. 38.
235. PI, Archívum Vsz. 1930/6.
236. OL, Z 58, 47. cs. Fegyver- és Gépgyár Rt. 1935. szept. 19-i és nov. 4-i igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. — OL, Z 58, 48. cs. Előterjesztés a Fegyver- és Gépgyár Rt. 1935. nov. 15-i rendkívüli közgyűléséhez. — OL, Z 58. Összefoglaló jelentés a Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziójának előkészítési munkálatairól. 1936. febr. 7.
237. OL, Z 58, 48. cs. Előterjesztés a Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. 1935. nov. 15-i rendkívüli közgyűléséhez. — OL, Z 58, 48. cs. Összefoglaló jelentés a Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziójának előkészítési munkálatairól. 1936. febr. 7.
238. OL, Z 58, 54. cs. Részvénycsere arányszámítás. 1935. aug. 7.
239. OL, Z 58, 47. cs. Fegyver- és Gépgyár Rt. 1935. szept. 19-i igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. — OL, Z 58, 48. cs. Összefoglaló jelentés a Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziójának előkészítési munkálatairól. 1936. febr. 7. — OL, Z 58, 52. cs. Feljegyzések. 1938. júl. 20.
240. OL, Z 58, 47. cs. Fegyver- és Gépgyár Rt. 1935. szept. 19-i igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. — OL, Z 58, 47. cs. Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. 1936. okt. 2-i közgyűlésének jegyzőkönyve. — OL, Z 58, 48. cs. Tényvázlat a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. és Frommer Rudolf ny. vezérigazgató között felmerült differenciák tárgyában.
241. OL, Z 58, 54. cs. Feljegyzés a Kincstárral szemben fennálló követelések és tett eredmények tárgyában. 1938. júl. 18.

242. OL, Z 58, 52. cs. Megállapodás a Kincstár és a Magyar Általános Hitelbank között. 1935. szept. 6.
243. OL, Z 58, 52. cs. Feljegyzések. 1938. júl. 20. — OL, Z 58, 48. cs. Összefoglaló jelentés a Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziójának előkészítési munkálatairól. 1936. febr. 7.
244. OL, Z 58, 48. cs. Levél Gömbös Gyula honvédelmi miniszterhez. 1935. szept. 25.
245. GPT és NMC vonatkozó évf. — OL, Z 58, 48. cs. Előterjesztés a Fegyver- és Gépgyár Rt. 1935. nov. 15-i rendkívüli közgyűléséhez.
246. OL, Z 58, 48. cs. Összefoglaló jelentés a Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziójának előkészítési munkálatairól. 1936. febr. 7.
247. OL, Z 58, 52. cs. 1940. máj. 7-i elnökségi ülés jegyzőkönyve.
248. Az átszervezésekkel, építkezésekkel kapcsolatos adatokat lásd: OL Z 58, 47. cs. Jegyzőkönyv a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. 1937. jún. 21-i igazgatósági üléséről. — OL, Z 58, 48. cs. Összefoglaló jelentés a Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziójának előkészítési munkálatairól. 1936. febr. 7. — OL, Z 58, 49. cs. Beszámoló az 1937. évről. — OL, Z 58, 51. cs. Szervezési, kereskedelem- és gyártáspolitikai kérdések a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt.-nél. 1942. XI. hó.
249. GPT vonatkozó évf. — OL, Z 58, 49. cs. 1939. évi mérleg. — OL, Z 58, 52. cs. Összeállítás a beruházások tárgyában. 1938.
250. OL, Z 58, 54. cs. Összefoglaló feljegyzések, 1937. jún. 17. — OL, Z 58, 54. cs. Dr. Dammang műszaki jelentése. 1936. szept. 21.
251. OL, Z 58, 52. cs. Összeállítás a beruházások tárgyában. 1938.
252. OL, Z 58, 49. cs. 1939. évi mérleg.
253. OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. 1936. dec. 31-i mérlegének revíziójáról. — OL, Z 58, 51. cs. Jelentés az 1937. évi mérlegvizsgálatról. — *Berend — Ránki* 1958, 173.
254. *Berend — Ránki* 1958. 81.
255. OL, Z 58, 49. cs. 1936–1938. évi zárszámadások.
256. OL, Z 58, 49. cs. Jelentés az 1937. évi kereskedelmi forgalomról. — OL, Z 58, 51. cs. Javaslat a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. üzletvitelének békeállapotra való átszervezésére. 1943. IX. 6.
257. OL, Z 58, 49. cs. Weiss Manfréd Művekkel létesítendő megállapodás ügyében feljegyzés. 1936. jún. 17.
258. OL, Weiss Manfréd Művek, Okmánytár. 970/2. Megállapodás. 1936. dec. 23. (Régi jelzet).
259. OL, Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. (a továbbiakban FFG), Titkárság (a továbbiakban Z 466) 1. cs., 20. t.
260. OL, Z 58, 49. cs. 1936–1938. évi zárszámadások.
261. OL, Z 58, 49. cs. — Az 1936. évre vonatkozóan lásd még: OL, Z 58, 50. cs. Jelentés a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. 1936. dec. 31-i mérlegének revíziójáról.

262. GPT vonatkozó évf.
263. OL, Z 58, 49. cs. 1939. és 1940. évi mérleg.
264. OL, Z 58, 49. cs. 1937. évi zárszámadás.
265. OL, Z 58, 49. cs. 1937–1938. évi üzleti jelentés, valamint 1940. évi mérleg.
266. OL, Z 58, 47. cs. Félévi jelentések.
267. M.V.F.K.SZ. 1933–1936. 37–38. – Nemzeti Munkaközpont által a fegyvergyári munkásoknak tartott gyűlésről készült jelentés. 1937.
268. OL, az I. osztály anyagában, P 1348, Nemzeti Munkaközpont 1935–1943.
269. PI, Archívum Vsz. 1938/17.
270. *Berend – Ránki* 1958, 256–258., 260., 263.
271. *Berend – Ránki* 1958, 256–258., 260., 263.
272. OL, Z 58, 49. cs. 1937–1938. évi zárszámadások.
273. OL, Z 58, 51. cs. Jelentés a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. ügykezelésének revíziójáról.
274. OL, Z 58, 47. cs. Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. 1936. júl. 15-i elnökségi üléséről feljegyzés. – OL, Z 58, 48. cs. 47. számú irat.
275. OL, Z 58, 48. cs. Összefoglaló jelentés a Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziójának előkészítési munkálatairól. 1936. febr. 7. – OL, Z 58, 54. cs. Feljegyzés az 1935. dec. 27-i személyzeti ülésről.
276. OL, Z 58, 47. cs. Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. 1936. júl. 15-i elnökségi üléséről feljegyzés.
277. PI, Archívum Vsz. 1935/17.
278. M.V.F.K.Sz. 1933–1936. 38.
279. M.V.F.K.Sz. 1933–1936. 38.
280. PI, Archívum Vsz. 1937/22.
281. *Berend – Ránki* 1958, 290.
282. *Berend – Ránki* 1958, 436.
283. Horthy Miklós levele Teleki Pál miniszterelnökhöz 1940. okt. 14. Közlő: *Szinai – Szűcs* 1965, 262.
284. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Levéltára (a továbbiakban HIL), HM (Honvédelmi Minisztérium) 3/a. osztály 3/43.353/1939.
285. OL, FFG és OL, Z 58 iratai között levő anyagokból összeállítva. – Berend T. Iván – Ránki György idézett munkája szerint az FFG-nek 1944. január elején kb. 190 millió P, ugyanezen év októberében 250 millió P megrendelés állománya volt.
286. OL, Z 58, 48. cs. FFG mérlegek.
287. OL, FFG, Z 466, 1.cs., 15.t. Jelentés a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz a vállalatról. 1946. dec. 13.
288. HIL, VKF (Vezérkari Főnökség) 1. eln. 4688/1943. – OL, FFG, 113. cs. (Régi jelzet). Jegyzőkönyv a géppisztolygyártás legmagasabb fokra emelése tárgyában tartott értekezletről. 1943. júl. 31. Idézi: *Gáspár – Mann* 1971.

289. OL, FFG, Honvédelmi Eladási Osztály (a továbbiakban Z 1085) 31. cs., 370/1945. ikt. sz. Emlékeztető a géppisztoly gyártásról tartott tárgyalásról. Farád, 1945. márc. 5.
290. HIL, HM Eln. 17/b. oszt. 104.731/1943. Feljegyzések az FFG kapacitás bővítésével kapcsolatban. 1943. ápr. 19., nov. 13., 1944. máj. 19.
291. Ld. a 287. sz. jegyzetet.
292. OL, FFG, Z 466, 5. cs., 55. t. Jelentés a HM 3/c. osztályához a törökbálinti csapantyú- és gyutacsüzem építkezéséről. 1942. jún. 25.
293. OL, Z 58, és FFG anyagában levő mérlegek adatai alapján összeállítva.
294. A kimutatás nem ad teljes képet a Németországba történt fegyverszállításokról. 1941. márc. 31. és ápr. 5. között Leeb tüzérségi tábornok vezetésével német küldöttség tárgyalt Budapesten a HM-el a német hadsereg számára szükséges fegyvergyártási kapacitás biztosításáról. A tárgyalásokról készült feljegyzés szerint az FFG-nek ekkor már 50.000 db 7.65 mm pisztolyra, 60 000 db 8 mm Mauser puskára volt megrendelése 6.1 millió német márka értékben. (HIL, HM Eln. 17/b. oszt., szám nélkül.) Az FFG iratai között található feljegyzések és kimutatások szerint 1943 végéig mintegy 15 millió német márka értékű fegyvert szállítottak Németországba.
295. OL, FFG, Z 466, 8. cs., 101. és 110. t.
296. OL, Z 58, 58. cs. Feljegyzés az FFG repülőgépgyártó üzemének tervéről. 1942. okt. 29.
297. OL, Z 58, 58. cs. Feljegyzés a PIRT-ről.
298. OL, Z 58, 58. cs. 1942. szept. keltezésű feljegyzés; PIRT alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve 1942. okt. 7.; PIRT alapszabály; PIRT cégbejegyzésről feljegyzés 1942. okt. 23. – 1942. szept. 22-én a HM szigorúan bizalmas levélben közölte a Miniszterelnökség sajtóosztályával, hogy az FFG Ju. 52 típusú gépek gyártására a MÁH érdekkörében új vállalatot alapít, de a vállalat létesítésével kapcsolatban semmilyen közlemény nem hozható nyilvánosságra. – OL, Z 58, 58. cs.
299. OL, Z 58, 58. cs. Kelet nélküli jelentés a HM-hez.
300. OL, Z 58, 58. cs. Damming András vezérigazgató feljegyzése. 1943. jan. 7. – FFG Elnöki Tanácsa ülésének jegyzőkönyve. 1943. jan. 8.
301. OL, Z 58, 58. cs. Perényi István vezérigazgatónál tartott heti értekezletről készült feljegyzések. 1943.
302. OL, Z 58, 58. cs. Feljegyzés. 1943. máj. 21.
303. HIL, HM 17/a oszt. 108.520/1942. Udvardy Ferenc őrnagy 1/71. hadiüzemi személyzeti parancsnok jelentése. 1942. dec. 28. – Tényvázlat, 1942. nov. 23.
304. OL, Z 58, 58. cs. Jelentések, feljegyzések a PIRT-ről.
305. OL, Z 58, 58. cs. Papp István mérnök, a PIRT ideiglenes vezetőjének jelentése az FFG Ügyvezető Igazgatóságához. 1945. febr. 4.

306. OL, FFG, Műszaki Osztály (a továbbiakban Z 467) 1. cs., 4–5. t. Feljegyzés „D” motor gyártásáról. – Feljegyzés „Z” Munkaközösség megrendeléséről. 1944. nov. 30.
307. OL, Z 58, 47. cs. Az FFG Igazgatóságának jelentései a megfelelő évekről.
308. OL, FFG, Eladási Osztály (a továbbiakban Z 1084) 1. cs., 4–5–6. t. Eladási osztály jelentései a megfelelő évekről.
309. OL, FFG, Z 1084, 1. cs., 4–5–6., és 9. t.
310. Ld. a 307. sz. jegyzetet.
311. OL, FFG, Z 1084, 1. cs., 4–5–6., és 9. t. Kimutatások a Fémmű kapacitásáról és termeléséről.
312. GPT. vonatkozó évf.
313. OL, FFG, Igazgatóság (a továbbiakban Z 464) 1. cs., 3. t.
314. OL, Z 58, 49. cs. Mérlegadatok.
315. Ld. a 292. sz. jegyzetet.
316. OL, Z 58, 54. cs. Előterjesztés alaptőkeemelésre. 1941. dec. 12.
317. OL, Z 58, 54. cs.
318. OL, Z 58, 54. cs. 1938 –1942. évi mérlegmagyarázatok.
319. Ld. a 290. sz. jegyzetet.
320. HIL, VKF 1. eln. 5384/1943. A Hadianyaggyárak Országos Felügyelőségének (HAGYOF) jelentése a hadianyaggyártás helyzetéről. 1943. jún. 15.
321. OL, FFG, Z 1085, 37. k. Levél a HAGYOF-hoz. 1943. dec. 21.
322. OL, FFG, 14. cs. (Régi jelzet). Jegyzőkönyv a 1944. márc. 9-én a fegyverszállítási határidők betartása ügyében a HAGYOF-nál tartott értekezletről.
323. OL, FFG, 90. cs. (Régi jelzet). Jelentés Hellenbronth Vilmos termelésügyi miniszterhez. 1944. nov. 7.
324. Ld. a 322. jegyzetet.
325. OL, FFG 114. cs. (Régi jelzet). Levél a HM 3/a. osztályához a gyár munkásigényléseiről. 1944. máj. 3. – A levélhez a vállalat 8 korábbi igénylés másolatát mellékelte.
326. OL, FFG, 11., 86., 113., 181. cs. (Régi jelzet).
327. OL, FFG, Z 466, 6. cs., 72. t. Jegyzőkönyv a szállítási határidőkről. 1944. ápr. 14. – Jelentés az ápr. 3-i nappali és az ápr. 16-i éjjeli légitámadásról. 1944. máj. 5.
328. OL, FFG, Z 466, 6. cs., 72. és 73. t.
329. OL, FFG, Z 466, 6. cs., 72. t. Kárjelentés a júl. 2-i, a Soroksári úti telepet ért légitámadásról.
330. OL, FFG, 11. cs. (Régi jelzet).
331. OL, FFG, Z 466, 7. cs.
332. OL, FFG, Z 466, 7. cs. Levél az Iparügyi Minisztérium XVII/a. osztályához. 1944. júl. 28., ill. okt. 10.

333. OL, FFG, Z 466, 7. cs. Emlékeztető a géppisztoly és géppisztolytöltény gyártás tárgyában tartott értekezletről. 1944. dec. 1. — Az emlékeztető szerint az egyéb lőszergyártás Budapesten maradt.
334. OL, FFG, Z 466, 7. cs.
335. OL, FFG, Z 466, 7. cs. Az Iparügyi Minisztérium 1945. jan. 13-i rendelete.
336. OL, FFG, Z 466, 7. cs. Bácsi Ferenc jelentése a pápai részleg útjáról. Steyer, 1945. márc. 10.
337. OL, FFG, Z 466, 7. cs. Emlékeztető a géppisztoly gyártásról tartott értekezletről. 1945. Farád, jan. 10.
338. OL, FFG, Z 466, 7. cs. Beadvány a Magyaróvári Pénzügyőri Főbiztossághoz.
339. OL, FFG, Z 466, 7. cs.
340. OL, FFG, Z 466, 7. cs. A HM 1945. jan. 3-i rendelkezése.
341. OL, FFG, Z 466, 7. cs. 1945. márc. 10-i jelentés.
342. OL, FFG, Z 466, 7. cs. Feljegyzés a Németországba telepített részlegről. Steyer, 1945. március.
343. OL, FFG, Z 466, 7. cs. Válasz a HM leiratára. 1944. nov. 1.
344. Ld. a 333. sz. jegyzetet.
345. OL, FFG 178. cs. (Régi jelzet).
346. *Berend — Ránki* 1958, 464.
347. OL, Z 58, 48., 51. cs. Az FFG zárszámadásai az érintett évekről.
348. OL, Z 58, 49., 51. cs.
349. OL, Z 58, 49., 51. cs.,
350. *Berend — Ránki* 1958, 545. — Ld. a 347. sz. jegyzetet.
351. *Berend — Ránki* 1958, 545.
352. *Berend — Ránki* 1958, 545.
353. A hadiüzemi személyzeti parancsnokok irataikat kötelesek voltak megsemmisíteni. Így azután teljes tevékenységüket csak az egyes vállalatok irataiban fennmaradt töredékekből kell rekonstruálni. A történelmi irodalom sem tett még kísérletet e rendkívül fontos, a magyar munkásosztály helyzetét, magatartását jelentős mértékben befolyásoló szerv mechanizmusának feldolgozására. Az OL, FFG Hadiüzemi Személyzeti Parancsnoka (a továbbiakban Z 1086) csomóiban megtalálhatók az I/104. sz. hadiüzemi személyzeti parancsnokság 1944. évi parancsai 1—114. számig, valamint töredékek a korábbi évekről.
354. A munkától való igazolatlan távolmaradás eseteiben több olyan példával találkozunk, amikor faluról ezekben az években felkerült munkások az otthoni mezőgazdasági munkák elvégzése miatt nem tértek időben vissza a gyárba. Ilyenkor nem segített semmiféle kérés, igazolás, stb., pedig többnyire 3—5 holdas szegényparasztokról volt szó, akik otthon maradt családjukon, szüleiken kívántak segíteni. B. Béla ügye; Tényvázlat, igazolások, 1943. okt. 22-i hadbír. ítélet: 2 hónap szigorított fogház — B. Sándor ügye; Tényvázlat,

- hadbír. ítélet 1943. máj. 27.: 4 hónap és két hét szigorított fogház. OL, FFG, Személyzeti és Munkaügyi Osztály (a továbbiakban Z 470) 2. cs., 5. t. és 20. cs., 38. t., továbbá OL, FFG, 178–180. cs. (Régi jelzet).
355. OL, FFG, 178–180. cs. (Régi jelzet).
356. OL, FFG, Z 1086, 1. cs., 4. t. 1942. dec. 24-i parancs.
357. OL, FFG, Z 1086, 1. cs., 4. t. Az 1943. évi 66. sz. parancs közli a M. kir. Budapesti Honvédtörvényszék 1943. okt. 26-i ítéletét. – Horváth István büntetését hadiüzemi alkalmazásának időtartamára felfüggesztették, Katona Kálmán a büntetést 1944. aug. 11-től kezdődően töltötte le. OL, FFG, 179. cs. (Régi jelzet).
358. OL, FFG, Z 1086, 1. cs., 4. t. 1944. évi 50. sz. parancs. – OL, FFG. 183. cs. (Régi jelzet). Tényvázlat, tanúvallomások. 1944. január-február. Nagy Elek előzetes letartóztatásba került, a honvédtörvényszék nyolc hónapi fogházra ítélte.
359. *Szinai – Szűcs* 1965. 225–233.
360. Összeállítva a szerzőnek 1963-ban a gyár régi dolgozóival (Solt Jenő, Uitz Ferenc, Volner Károly, Molnár László stb.) folytatott beszélgetései alapján. Közléseiket ezúton is köszönöm.
361. *Források Budapest Múltjából IV. Források Budapest Történetéhez 1945–1950.* Budapest, 1973. 15.
362. OL, Z 58, 58. cs. Kimutatás a háborús károkról. 1945. jún. 17.
363. *Ságvári* 1964, 72.
364. Szakszervezetek Központi Levéltára (A továbbiakban SZKL), VSz. iratai. 1945. 8. d.
365. *Gáspár – Jenei – Szilágyi* 1970, 174–175. – Az FFG kőbányai telepe üzemi bizottságának jelentése.
366. Ld. a 364. sz. jegyzetet.
367. Ld. a 364. sz. jegyzetet.
368. Ld. a 365. sz. jegyzetet.
369. OL, Z 58, 58. cs.
370. OL, Z 58, 58. cs.
371. BFL, XVII. 420. 140/a. sz. Igazoló Bizottság iratai.
372. Magyarország Története II. k. Budapest, 1964, 491.
373. SZKL, VSz. iratai. 1945. 8. d.
374. A jóvátétel kérdésére részletesen ld. *Berend* 1962.
375. OL, Z 58, 58. cs.–SZKL, VSz. iratai. 1945. 8. d. Beadvány az Iparügyi Minisztériumhoz 1945. ápr. 25.
376. OL, Z 58, 53. cs. Gyártási tervezetek 1945.
377. OL, Z 58, 58. cs.
378. *Berend* 1974, 39.
379. OL, Z 58, 58. cs.

380. SZKL, VSz. iratai. 1945. 8. d. Jegyzőkönyv a bizalmi testület rendkívüli üléséről.
– A bizalmi testület 4 heti segély folyósítását követelte. A bizalmi testület követelését a Vasas Szakszervezet támogatta, az Iparügyi Minisztérium okt. 16-án azt válaszolta: „A munkaadói előleg nincs korlátozva.”
381. SZKL, VSz. iratai. Összbizalmi ülés jegyzőkönyve. 1945. dec. 6.
382. SZKL, VSz. iratai. 1945. dec. 11-i ülés jegyzőkönyve.
383. SZKL, VSz. iratai. 1945. dec. 18-i ülés jegyzőkönyve.
384. Cg. 2192. – A névváltozás a MÁH indítványára történt.
385. OL, Z 58, 58. cs. Jelentések, feljegyzések a Lampartról.
386. *Berend* 1974, 40.
387. SZKL, VSz. iratai. 1945. 8. d.
388. SZKL, VSz. iratai. Üzemi bizottság ülésének jegyzőkönyve 1945. dec. 5.
389. SZKL, VSz. iratai. Üzemi bizottsági ülések jegyzőkönyvei 1946.
390. SZKL, VSz. iratai. Üzemi bizottsági ülések jegyzőkönyvei 1946.
391. OL, Z 58, 58. cs. Jelentések az 1946. évről.
392. SZKL, VSz. iratai. Jegyzőkönyv a KÜB és az Igazgatóság együttes üléséről.
393. OL, Z 58, 58. cs. Jelentések az 1947. évről.
394. *Berend* 1974, 54.
395. SZKL, VSz. iratai. 1946–1947. Gyári értekezletek, üzemi bizottsági ülések jegyzőkönyvei.
396. Uj Magyar Központi Levéltár, M 295. Nehézipari Központ, Lampart ügyek.
397. SZKL, VSz. iratai. 1947. A Soroksári úti telep üzemi bizottságának és a Gazdasági Főtanács által kiküldött bizottság ülésének jegyzőkönyve. 1947. szept. 5.
398. SZKL, VSz. iratai. 1947.
399. Ld. a 396. sz. jegyzetet.
400. OL, Z 58, 58. cs.

ZOLTÁN SÁRKÖZI–GÁBOR SZILÁGYI–FERENC GÁSPÁR

GESCHICHTE DER WAFFENFABRIK (1891–1948)

Die Fegyver- és Gépgyár Rt. (Waffen- und Maschinenfabrik AG) wurde seitens der Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank (Ungarische Gewerbe- und Handelsbank) in 1891 mit einem Grundkapital von 2,4 Millionen Gulden in der Weise gegründet, daß sie von der Firma Ludwig Loewe & Co. die Aktien der liquidierten Első Magyar Fegyver- és Tölténygyár Rt. (Erste Ungarische Waffen- und Patronenfabrik AG), nach einer anderen Quelle Magyar Fegyver- és Lőszergyár Rt. (Ungarische Waffen- und Munitionsfabrik AG), sowie deren mit Fabriksobjekten zum Teil bereits bebaute Industrieanlage in der Soroksári út übernommen hat.

Das Unternehmen geriet in 1895 in den Interessenbereich der Magyar Általános Hitelbank (Ungarische Allgemeine Kreditbank), ihr Grundkapital wurde in 1897 auf 2,7 Millionen Gulden (5,4 Millionen Kronen) erhöht.

In den ersten Jahren repräsentierten ihre für militärische Zwecke erzeugten Produkte die Repetierpistolen, Karabiner und Bajonette, von 1899 an begann die Produktion von Feldhaubitzen und Kanonen zuzubehören. Von den für zivile Zwecke dienenden Erzeugnissen der gleichen Periode wollen wir die verschiedenen Werkzeugmaschinen und Werkzeuge, sowie die Diesel-Motoren hervorheben.

Von 1904 an vervielfachte sich – im Zeichen der Vorbereitung auf den reifenden bewaffneten Konflikt – die Produktion. Namentlich nach Ausbruch des ersten Balkankrieges (1912) beschleunigte sich das Tempo der Waffenfabrikation, die Belegschaft in der Höhe von 1380 Arbeitern im Jahr 1913 steigerte sich bis 1917 schon auf 4500 Kopf. Die Erzeugung für den zivilen Verbrauch fiel markant zurück.

In den ersten Jahren nach Beendigung des Ersten Weltkriegs geriet die Waffen- und Maschinenfabrik in eine schwierige Lage. Namentlich der Ausfall von Kriegsaufträgen zwang das Unternehmen dazu, den unheilvollen Rückfall des Umsatzes durch Forcierung der Produktion für zivile Zwecke ausgleichen zu versuchen. Der Umstand, daß das Kriegssärar in den Hintergrund gedrängt wurde, bedeutete natürlich nicht, daß es seine Aufträge völlig einstellte. Schon seit 1925 spielten die militärischen Lieferungen wieder die führende Rolle, doch durfte man das nicht eingestehen: man war gezwungen die günstige Beschäftigung mit der Nachfrage nach zivilen Erzeugnissen zu erklären.

Die im Jahr 1929 ausgebrochene Wirtschaftskrise belastete das Unternehmen schwer. Ähnlich dem Rückfall des zivilen Umsatzes verringerten sich die militärischen Aufträge gewaltig: infolge des Verfalls der Märkte geriet die Waffenfabrik im Jahr 1934 auf einen Tiefpunkt wie nie zuvor. In eine ähnliche Lage geriet auch das andere Unternehmen der Ungarischen Allgemeinen Kreditbank, die 1886 gegründete Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. (Ungarische Metall- und Lampenwarenfabrik AG).

Als Ergebnis der Monate lang dauernden Verhandlungen zwischen dem militärischen Ärar, der Ungarischen Allgemeinen Kreditbank und der beiden interessierten Unternehmen verschmolzen die Waffenfabrik mit der Lampenfabrik: am 15. November 1935 kam das neue Unternehmen mit der Firmenbezeichnung Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. (Metallwaren-, Waffen- und Maschinenfabrik AG) zustande. Die neue Firma betrachtete hauptsächlich die Erfüllung des Artilleriemunitionsprogramms und die Errichtung eines Metallwalzwerkes für ihre Aufgabe. Die erforderliche Umorganisation und Übersiedlung der Betriebe wurde in den Jahren 1936–1937 beendet.

Schon in der bis 1937 verflissenen Zeit war es eindeutig, daß wichtigste Produktionsprofil die militärischen Artikel bilden. Dessenungeachtet erfreuten sich auch die für den zivilen Verbrauch erzeugten Produkte einer bedeutenden Nachfrage: von diesen spielten auf den außerordentlich ausgedehnten, sich mit Ausnahme von Australien auf sämtliche Kontinente erstreckenden Exportmärkten in erster Linie die einzelnen Lampensorten, sowie Emailgeschirr und Emailwannen die Hauptrolle.

In der gleichen Periode begegnen wir in der Waffenfabrik einer wesentlich intensiveren Arbeiterbewegung als in der Lampenfabrik. Das ist auch verständlich, war doch im

Betrieb in der Soroksári út der Anteil der gelernten, fachgebildeten und organisierten Arbeiter viel größer als in der Lampenfabrik in Kőbánya. Nach der Fusion verminderte sich – infolge der Erhöhung des Anteils der den rechtsgerichteten Arbeiterorganisationen angehörenden Arbeiter, der Einführung der Militärverwaltung, sowie der im Verhältnis zur Krise verbessernden Arbeitsbedingungen und der sozialen Zuwendungen – in beiden Betrieben die Heftigkeit der Arbeiteraktionen.

Die im Jahr 1938 unumwunden einsetzende Aufrüstung („Györer Programm“) gab der industriellen Produktion einen neuerlichen Anstoß, zwecks Befriedigung der Ansprüche des militärischen Ärars kam es zu gewaltigen Investitionen. Während 1938 vom Gesamtumsatz der Metallwaren-, Waffen- und Maschinenfabrik ca. 55 % auf die militärischen Produkte entfielen, betrug dieses Verhältnis im Jahr 1943 bereits über 90 %. Zu den gleichen Zeitpunkten wurden im Durchschnitt 4096, beziehungsweise 6167 Arbeiter beschäftigt. Es gab aber auch Übergangsperioden, einzelne Monate, da nahezu 10 000 Arbeiter im Unternehmen – das in jenen Jahren einer der größten Betriebe des Landes war – beschäftigt wurden. Auf dem von der Magyar Pamutipar Rt (Ungarische Baumwollindustrie AG) im Jahr 1942 erworbenen Fabrikgelände in Pestszentlőrinc errichtete die Metallwaren-, Waffen- und Maschinenfabrik einen Flugzeug-Zellwerkbetrieb, wo im Rahmen des „Messerschmitt-Programms“ auf deutschen Auftrag die Montage von Flugzeugen des Typs Ju 52 erfolgte. Der Betrieb nannte sich Pestszentlőrinci Ipartelepek Rt (Pestszentlőrincer Industrieanlage AG).

Von der zweiten Hälfte des Jahres 1943 an gestaltete sich die Arbeitskräfte- und Rohstoffversorgung kritisch. Die Lage wurde dadurch noch schwieriger, daß im Frühjahr 1944 die Fliegerangriffe begannen. Der Bombenangriff vom 2. Juli vernichtete die Waffenerzeugungsabteilung in der Soroksári út völlig, etwa 2000 Werkmaschinen wurden unbrauchbar. Diesen Schlag vermochte das Unternehmen nicht mehr zu überwinden.

Wegen der zunehmenden Gefahr wurde die Fabrik von der Soroksári út teils nach Pápa, teils nach Mosonmagyaróvár verlegt. Aus diesen Städten wurden Anfang 1945 eine Unmenge von Rohstoffen, fertigen und halbfertigen Erzeugnissen, sowie ca. 1200 Werkmaschinen nach Österreich, beziehungsweise Deutschland verschleppt.

Die befreite Hauptstadt erhielt als Erbe ein fast gänzlich zerstörtes Unternehmen: 69 % ihres Vermögens ging zugrunde. Die Anlage in der Soroksári út war am schwersten geschädigt, sie verlor ca. 80 % ihrer früheren Produktionskapazität.

Unter der Leitung der sowjetischen Militärkommandanten trachtete man vorerst in den drei Fabriksanlagen (Soroksári út, Kőbánya und Törökbálint) die Kriegsschäden zu beheben, sodann wurden Frontarbeiten für die Rote Armee geleistet. Von den Sommermonaten an begannen stufenweise die Wiedergutmachungsarbeiten, sowie die zivile Produktion.

Der Übergang zur Friedensproduktion erforderte jedoch große Kraftanstrengungen. Infolge des einseitig auf die Kriegsproduktion eingestellten Profils verursachten die Vorbereitung und Organisation der Erzeugung neuer Produkte, die Umstellung der Produktion außerordentlich große Sorgen. Infolge der Gestaltung der politischen Lage übernahm die Ungarische Allgemeine Kreditbank weder die Finanzierung der Wiederherstellung noch die der Ausgestaltung eines neuen Produktionsprofils. Die opfermütige Arbeit

der Wiederherstellung leisteten inmitten der wütenden Inflation die Arbeiter des Unternehmens, — fast unentgeltlich.

Bis Anfang 1946 verbesserte sich der Ausnutzungsgrad der Gesamtkapazität des Unternehmens schon beträchtlich: insgesamt erreichte er fast 50 %.

Die Metallwaren-, Waffen- und Maschinenfabrik AG nahm in ihrer Vollversammlung vom 6. März 1946 den Namen Lampart Művek (Lampart-Werke) an.

Die Kreditpolitik, mit der die Ungarische Nationalbank zur fast einzigen Quelle der Kreditgewährung wurde, gewährleistete den Erfolg der Stabilisation, führte aber dazu, daß die Unternehmen — so auch die Lampart-Werke — in eine finanzielle Abhängigkeit gegenüber dem Staat gerieten. Nach langwierigen Diskussionen über die Art und Weise der Lösung erfolgte die finanzielle und administrative Trennung der Niederlassungen des Unternehmens.

Die Inartikulierung der Verstaatlichung der Großbanken erstreckte sich auch auf die dem Interessenbereich der betroffenen Geldinstitute angehörenden Unternehmen. Es erfolgte dementsprechend auch die Verstaatlichung der Niederlassungen der vormaligen Metallwaren-, Waffen- und Maschinenfabrik AG nunmehr als selbständige Unternehmen.

TARDY LAJOS

DUNAI HAJÓÚT A TÖRÖK KIŰZÉSE UTÁN (1698)

A török hódoltságot követő évtizedek Magyarországgal foglalkozó útleírás-irodalom mind számszerűen, mind terjedelmét tekintve, mind pedig a tartalmi minőség vonatkozásában — erősen visszaesett. Tulajdonítható ez a Fényes Portával fenntartott diplomáciai érintkezés megritkulásának, részben más útvonalra terelődésének s ezzel együttjáróan a követi missziókról szóló útibeszámlók magyar szempontból érdektelenné válásának. De talán még inkább annak a körülménynek, hogy Magyarország elvesztette a kor élményekre sóvárgó utazói számára az oszmán világ előretolt bástyája exotikumot ígérő színterének szerepét — anélkül azonban, hogy a másfél évszázados megszállás utáni aléltásból már felezmélhetett és saját vonzó színeit, melyek korábban és később annyi külföldi útleíró érdeklődését megragadták, visszanyerte volna.

Ezért is érdemes elővenni *Johann Caspar Anton Hammerschmid* eléggé ösztövért úti-feljegyzéseinek magyarországi részleteit, annál is inkább, mivel közléseinek szűkszavúságáért meglehetősen kárpótolnak az általa látott magyar városokról készített rajzai, melyek a gyakorlatlan kézre valló viszonylagosan kezdetleges kivitel ellenére mégiscsak gazdagítják e korra vonatkozó városkép-anyagunkat.

A kézirat szerzőjéről, Hammerschmidről jóformán csak annyit tudunk, amennyit úti-feljegyzéseinek elején önmagáról elmond; életének befejező szakaszát pedig munkásságának osztrák méltatója, V. O. Ludwig¹ sem tudta rekonstruálni.

1672. december 31-én született a csehországi Lichtenstadtban (ma: Hroznetin). Iskoláit szülőfalujában kezdte meg, majd a szomszéd város piarista gimnáziumában folytatta, de tanulmányait idő előtt be kellett fejeznie, mivel apja nem volt hajlandó a költségek viselésére. A helyi közigazgatásban kap állást, a járási főnökség gazdasági hivatalában, majd a badeni őrgróf szolgálatában irnokként dolgozik. Ebben a minőségben örökös kiszállások tarkítják szürke hivatalnoki pályáját és lassan életelemévé válik a gyakori utazás. Néhány évig csak a szülőfalujához többé-kevésbé közel fekvő községekbe, mezővárosokba vezetí útja, de nem sokkal később már Ausztriát és Bajorországot is bejárja. A látottakat szorgalmasan feljegyzí útinaplójába; ahol régiségekre, várromokra, tornyokra, szép templomokra, öreg ágyukra bukkan, mindenről megemlékezik néhány szóval, hiányos műveltsége azonban meggátolja abban, hogy az igazi műértő szemével lássa a kitérülő világot.